

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„НЕОФИТ РИЛСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ИЗКУСТВАТА
КАТЕДРА ПО ТЕЛЕВИЗИОННО, ТЕАТРАЛНО И КИНОИЗКУСТВО

ДЕСИСЛАВА АНДОНОВА ИЛИЕВА

“Културните и образователни функции на съвременното документално кино в контекста на социално ангажираното изкуство”

АВТОРЕФЕРАТ

дисертация

за присъждане на образователната и научна степен “Доктор”

8.4. Театрално и филмово изкуство
/Кинознание, Киноизкуство и Телевизия/

Научен ръководител
доц. д-р Ирина Китова

Благоевград

2025

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита на разширено заседание на Катедра по телевизионно, театрално и киноизкуство към Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград проведено на 24 ноември 2025 година.

Дисертационният труд “Културните и образователни функции на съвременното документално кино в контекста на социално ангажираното изкуство” е с общ обем 236 страници и включва увод, три глави, заключение, справка за приносите, списък на научните публикации, библиографска справка с 239 описани източника, филмографско приложение с 237 заглавия.

Защитата ще се проведе на 11 февруари 2026 година от 11.00 ч. в гр. Благоевград, Учебен корпус 4 на Югозападен университет „Неофит Рилски“, ет. 5, зала 4503, пред научно жури в състав: Проф. д-р Андроника Мъртонова, Доц. д-р Клавдия Камбурова, Доц. д-р Маргарита Божилова-Андонова, Доц. д-р Валерия Крачунова-Попова, Доц. д-р Крум Иванов.

Материалите са достъпни при секретаря на Катедра по телевизионно, театрално и киноизкуство в Учебен корпус 4 на Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, ет. 5, зала 4503.

Съдържание:

Увод	4
Първа глава: Основни аспекти на дебата за същността на социално ангажираното изкуство и връзките му с документалното кино	9
1. В търсене на генезиса на идеята за социално ангажирано изкуство	9
1.1. Влиянието на авангардните тенденции и течения след средата на XX век върху идеите за социално ангажирано изкуство	10
1.2. Концептуализиране на съвременното разбиране за социално ангажираното изкуство	13
2. Документалното кино и филми в контекста на социално ангажирано изкуство	16
Втора глава: Съвременното документално кино като социокултурен феномен	21
1. Особенности на художествената интерпретация на социални теми в съвременното документалното кино	21
2. Водещи проблемни области и актуални теми във фокуса на документалистите	22
Трета глава: Документалното кино в полето на съвременната култура и образование	27
1. Специализирана селекция на съвременни документални филми с висок фактор на въздействие (импакт фактор) и приложен потенциал в културната и образователната сфера	27
2. Специфика на документалните филми и форми като образователен инструмент	38
Заклучение	40
Справка за приносите.....	43
Списък на научните публикации	44
Библиографска справка	45
Филмография.....	47
Декларация за оригиналност	49

Увод

В епохата на ускорено технологично развитие изкуствата, а и всички сфери на живота се налага да се адаптират към новата информационна и културна ситуация. В условията на свръх конкуренция в производството на образи и съдържание за социалните медии и каналите за видео споделяне и киното се оказва пред множество предизвикателства – да се затвори в собствената си сфера или да разшири полетата си на влияние и представяне. Тъй като самата промяна по същество е неразривна част от природата на киното, филмите (съчетавайки в себе си визуални, звукови и текстови аспекти; естетически, етични, образователни, информационни и други функции) предоставят несравним потенциал за културна и социална комуникация, за въздействие и влияние върху обществени проблеми и групи на локално и глобално ниво.

Именно този аспект от публичната реализация на документалното кино, специфично ангажирано с актуални теми и проблеми, която рефлектира върху социалните взаимодействия представлява *предмет* на настоящото изследване. И точно през тази си реализация социално ангажираните документални филми представляват мощен инструмент, чрез който не е само да се разказват действителни истории за хора, проблеми или събития, но и за различни форми на въздействие върху много широка и разнородна аудитория и взаимодействия, включително и в рамките на формален или неформален образователен процес. Затова е логично предметът на изследването да обхване документалното кино като социален феномен и маханизмите, чрез които филмите придобиват обществено влияние извън чисто художественото им въздействие.

В дисертационния труд ще се представят и съвременни културни и образователни практики за използване на социално ангажираното документално кино в перспективата на формалното и неформалното обучение и за образователни цели. Този специфичен фокус поставя като обект на изследването съвременни документални филми, създадени през последните 25 години, които представят теми, сюжети и проблеми с висока степен на социална чувствителност и актуалност, и формират устойчиво въздействие върху групи и общности на локално и глобално ниво. В тази връзка могат да се обособят и различни доминиращи тематични области като *опазване на околната среда* (климатични промени, състояние на екосистемите и т.н.), *власт и престъпления* (политически влияния и корупция, престъпления, човешки права, военни конфликти и т.н.), *икономика и корпоративно влияние* (влияние на бизнеса върху околната среда и общностите, корпоративни скандали, трудови права и експлоатация и т.н.), *социални групи и етнически общности* (опознаване на другия, дискриминация, неравенства и т.н.), *качество на живот* (достъп до ресурси, здраве и храна, и т.н.) и други.

Състоянието на природните богатства и ресурси, замърсяване и застрашени екосистеми, изменения на климата, екологични катастрофи и влиянието на човека върху природата маркират основните подтеми по проблемите, свързани с опазването на околната среда. През последните 25 години документалната продукция с подобно тематично съдържание значително нараства, включително и благодарение на множество научно-популярни телевизионни и бродкаст компании и канали. Значителна част от създадените филми,

свързани с нашата планета, с флората и фауната, с настъпващи промени и проблеми засягат конкретни райони, региони и общности и съответно имат подчертано социална значимост и стойност. Такива филми могат да бъдат използвани в разнообразни учебни и образователни дейности. Може да се каже, че това е особено актуална проблемна област, която набира популярност през последните 25-30 години.

Темите, свързани с упражняването на властта и особено, когато това се осъществява в нарушение на човешки права също не губят своята актуалност. Специален фокус ще се постави върху престъпления и манипулации извършени от официални власти, управници и вишестоящи администратори в това число и разкрития, свързани със събития засегнали човешки съдби поколения наред. В рамките на тази проблематика ще се разгледат и документални филми представящи индивидуална и групов борба за справедливост и за истината, за човешките права, правото на глас, на информираност, за ролята на медиите и борбата с корпорациите и действията, които те предприемат в защита на техните интереси. Подобни теми и проблеми, препращат и към корпоративния свят и влиянието на големите корпорации върху животите на различни групи хора, които също се адресират все по-често, особено през последните години, а създадените документални филми предизвикват силен обществен отзвук.

Друга доминираща проблемна област, която ще бъде представена през тематична документална продукция, която доби изключителна популярност особено през последните 25 години е свързана с качеството на живот и грижите за здравето, и особено на културата на хранене, концепциите за здравословно хранене, чисти храни и политиките на големите корпорации, свързани с производството на храни и бизнес операторите в тази сфера. Тази тема става особено актуална през последните години сред подрастващото поколение, след като придобиха видимост проблемите с хранителните разстройства и здравословните проблеми сред деца и младежи. Например, според официални статистики от проведен мониторинг през 2023 година всеки пети първокласник в България е с наднормено тегло, което поставя тази тема и проблематика с голяма острота и на национално ниво.

От всичко казано до тук може да се изведе и **актуалността на темата**, както и на целите на изследването. В изследването ще бъде предложена класификация на водещите тематични и проблемни области в съвременното социално ангажирано документалното кино, според най-видимите тенденции от последните 25 години, при които се отбелязва нарастваща популярност и тежест в рамките на тематичното съдържание на телевизионни и брандкаст компании и канали, на стрийминг платформи, дигитални медии и мрежи. Тези теми и проблемни области фокусират и интересите на продуцентски и разпространителски компании, занимаващи се с документално кино и филми, както и на автори на независими проекти.

Именно затова този в дисертационен труд ще се изследва и въздействието на специфична група документални произведения (пълнометражни филми и късометражни форми), чиито генезис и творческа мотивация на авторите и продуцентите са да привлекат вниманието към важни теми, да предоставят достъп до факти и информация или да направят достъпни за широката аудитория проблеми, засягащи големи групи хора или техните права, което от своя страна предполага социалното въздействие и реакции, както и възможната промяна.

Така **основният изследователски проблем** е фокусиран върху това как документалното кино и филми се трансформират от изкуство в инструмент за социална промяна, влияеща на обществените нагласи, представи, ценности, възприятия и могат да предизвикат колективни действия или промени. Ще бъде изследвано общественото въздействие (или фактор на въздействие) на киноизкуството чрез проследяване на процеси и модели, при които документалните филми придобиват статут на социален феномен далеч извън естетическите граници на филмовото изкуство.

Този изследователски проблем очертава параметрите и на възможните културни и образователни функции на документално кино с фокус върху обществени и социални проблеми чрез подбрани филмови примери и проучването на ефективни модели на въздействие в полето на публичните взаимодействия. Ще бъдат разгледани различни аспекти на тези процеси, включително филмовата изразност и творческата интерпретация на автентични ситуации, човешки съдби, събития или явления, които предизвикват силна реакция, емоции и размисъл у зрителите, но и обществени и дори институционални реакции.

С оглед на това в хода на изследването ще се направи специализирана селекция от десет филма, които представят различни аспекти на водещи тематични и проблемни области и чиито висок фактор на въздействие (импакт фактор) ще бъде внимателно анализиран. Селекцията ще бъде направена на базата на комплексни критерии, които включват статистически данни за постигнати рейтинги и боксофис резултати, престижни фестивални селекции и награди, обхват на покази и разпространението, отзвук в специализирана преса и публикации, достъп до различни аудитории, реакции и предизвикани промени. Това на практика очертава и **основният методологически подход на изследването**, който може да бъде определен като интердисциплинарен, съчетаващ проучвания и анализи на научна литература, специализирана филмова критика, статистическа информация, филми и др.; обобщаване, класифициране, селектиране, аргументиране на теоретични постановки и т.н.

Изследването ще обхване документални филми от различни жанрове и периоди произведени в последните 25 години, които са излезли извън рамките на естетическата оценка и са предизвикали силни обществени реакции, т.е. превърнали са се в социални феномени. В съдържателно отношение тези филми представят различни културни контексти, обществени системи и проблеми. Съществен момент е, че при самото селектиране на тези филми е взет предвид и потенциалния образователен ефект, който биха могли да имат върху различни групи зрители. Трябва да се подчертае, че в случая не става въпрос за документални филми и форми, които са създадени целево за образователни цели, а по-скоро за такива, които благодарение на темите, проблемите, героите, художествените и/или информационните им качества могат да бъдат използвани като образователен инструмент и да бъдат представяни или проучвани в академична среда и изследвани като ценност, стойност, културен, образователен и социален ефект. Същото важи и за прилагането им в процеси на неформално или саморъководено учене, създавайки нови възможности да се разширяват познанията и капацитета на различни социални групи или отделни зрители.

Разбира се, ще бъде отделено и необходимото внимание на „отговора“ на противоположната страна или по-скоро реакциите и действията, които следват след излизането на филмите от страна на индустрии, администрации, компании и предприемачи, които са обект на разследвания и разкрития в тези филми. Тези ответни реакции често са с

изключителна сила в опит да се прикрие истината или да се защитят частни корпоративни интереси.

Не на последно място, ще се обърне внимание на процеси на повишаване на ангажираността на различни групи хора към значими обществени теми и проблеми и чрез други филмови произведения, извън специалната селекция. Това ще позволи по-цялостно да се проследят процесите на повлияване на социални, културни или други групи и ще се направи опит за оценка на потенциала на такива филми за подпомагане на образователен процес във формален и неформален план. Този потенциал и възможност за взаимодействия чрез медиаторството на един културен продукт или художествено произведение може да доведе до разчупване на конформистки и/или потребителски нагласи в името на обществена осъзнатост и съпричастност.

Изследователска хипотеза предполага, че документалното кино и филми, които успешно пресъздават значими обществени теми и проблеми имат по-голям потенциал да придобият статут на социален феномен и да повлияят на обществото чрез предизвикване на промени в нагласите, представите, очакванията и отношението на големи групи хора, което от своя страна да доведе до вероятни решения или поне опити за решения на представените във филмите проблеми. Също така, трябва да се отбележи, че дори и само широкият обществен отзвук, който един документален филм по конкретен проблем (проблемен документален филм) може да предизвика е достатъчно основание той да се използва и в образователен процес. В тази перспектива ще се разгледат различни аспекти на образователния потенциал на такива филми, включително и чрез анализ на изразителния и изобразителния подход на авторите, което само по себе си също има образователен ефект от гледна точка на общата култура и възпитанието на вкуса, чрез въздействието на аудио-визуалните изразни средства. Не бива да се пренебрегват и аспектите, свързани със социалното пробуждане на хората и стимулиране на ангажираността им към заобикалящия ги свят и чувството им за обществен дълг и принадлежност. Именно в тази връзка е проследено и развитието на социално ангажираното изкуство като творчески концепции и направления, историческа обусловеност и съвременни тенденции.

Така позиционирането на документалното кино и проблемните документални филми в полето на социално ангажираното изкуство в настоящото изследване не е случайно, защото превръщайки се в социален и културен феномен въпросните филми видимо разширяват полето си на въздействие и своите вече не само естетически и културни функции.

Основна цел на изследването е да се открият културните, социалните и образователните функции на социално ангажираното (проблемно) документалното кино и влиянието на този вид филми в различни обществени сфери.

Документалните филми създадени със задачата да разкажат реални истории по сериозни теми, проблеми и човешки съдби, често разкриват и сложни социални, политически и културни взаимосвързки. Те представляват обективни свидетелства за реални хора и/или събития, които ни изправят пред предизвикателства, морални дилеми и въпроси за света, в който живеем и нашето място в света, да ни подтикнат към загриженост и отговорност към природата и човека. Също така, когато става въпрос за социални взаимодействия такива филми могат да подкрепят опознаването на културното многообразие и да ни помогнат да ценим и разбираме различните култури, религии и общности. Това отново кореспондира с

потенциалните образователни функции на такива филми за широк спектър от дисциплини във формален или неформален образователен процес.

В *специфичните подцели на изследването* влизат проучването на процесите и моделите, чрез които киното придобива влияние извън своя естетически контекст и въздействия на обществени процеси, като създава социални феномени около определени филми, предизвиквайки „ефектът на пеперудата“¹ (Lorenz, 1993, 181-184). Как тези филми се превръщат в специфичен феномен, при който освен художествените постижения на техните автори могат да се изследват и различни по сила и характер въздействия, излизащи извън границите на изкуствата и културата. Също така, ще бъдат анализирани конкретни документални филми през тяхното социално значение в контекста на реалните събития, които пресъздават, както и през очертаването на устойчивата промяна, която е предизвикана или подпомогната от самите филми, какво е постигнато към момента на събитията и колко е релевантно към актуалния момент.

Основните изследователски задачи обхващат анализирането на социалните, културните и образователните контексти, в които тематични проблемни документални филми са създадени и/или придобиват значение извън киноизкуството и се превръщат в катализатори за обществени промени, както и създаване на ефективен модел за оценка на фактор на въздействие (импакт фактор) на такива филми. Също така, оценка на образователния потенциал на филми с висок фактор на въздействие чрез изследване на социалните ефекти и промени, които те предизвикват. По този начин ще се направи опит за разширяване на обхвата на съвременното социално ангажирано изкуство и потенциала за свързване на киноизкуството с други сфери и полета чрез социална ангажираност и активност.

С нарастващата си популярност социално ангажираните документални филми пораждат и редица противоречия. Сред тях са въпросите за политиките на продуцентските компании и каналите за разпространение или за обективността, обвързаността или пристрастността на авторите, на героите на представените истории, етичните аспекти на работата с уязвими групи или възможността за манипулация на общественото мнение. Освен това, макар и да предизвикват социална промяна, тези филми понякога срещат съпротива от институции и интереси, които се чувстват застрашени от тяхното въздействие и влияние. Така в съвременния свят документалното кино притежава и развива сериозен потенциал да бъде не само културен и социален, но и образователен феномен, също и мощен инструмент за осъзнаване и преосмисляне на актуални проблеми – от човешките права до екологичните проблеми, икономическите неравенства и т.н. Чрез своята автентичност и емоционална сила документалните филми имат сериозен потенциал да информират, образоват, вълнуват, вдъхновяват и мобилизират обществото към действие. А в съвременния свят, в който дистанционната, но изключително активна комуникация създава невиджана досега свързаност между хората именно социално ангажираните документални филми могат да оказват значително влияние върху културната среда като предизвикват дебати и стимулират активна гражданска позиция. В образователен аспект този тип кино и филми могат да се използват ефективно като инструмент в учебните програми, насочени към развиване на критично мислене и социална чувствителност у учениците и студентите.

¹ *Ефектът на пеперудата* е описан от Едуард Лоренц в негова реч през 1972 г., озаглавена *Predictability: Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set Off a Tornado in Texas?*

Първа глава: Основни аспекти на дебата за същността на социално ангажираното изкуство и връзките му с документалното кино

1. В търсене на генезиса на идеята за социално ангажирано изкуство

В първа глава от дисертацията се разглеждат фундаменталните аспекти на социално ангажираното изкуство и неговите първи стъпки чрез историческо проследяване и развитие. Социално ангажираното изкуство (англ. sociallyengagedart) е понятие, което описва форми на художествена практика, целящи активна връзка с обществото чрез адресиране на социални, политически и културни теми, проблеми и въпроси. Между тази преди всичко творческа нагласа и тенденция и социологическите аспекти и прочити на изкуството не бива да се слага произволно знак за равенство. Тази тенденция набира скорост към средата на XX век и се трансформира качествено от началото на XXI век. Основно отразява промените в разбиранията за ролята на изкуството в обществото и идеите за стимулиране на активни взаимодействия между творци, творби, публики и общности.

Исторически погледнато, изкуството винаги е било свързано с отразяването на социални реалности и често е служело като средство за изразяване на обществени и политически идеи. Именно по тази причина появата на социално ангажираното изкуство като самостоятелна тенденция често се пропуска, изхождайки от предишни културни контексти на различни исторически периоди, направления и течения. Социално ангажираното изкуство представлява художествена практика, насочена към активно взаимодействие с обществото чрез разглеждане на социални, политически и културни проблеми. То отразява промяната в разбирането за ролята на изкуството – от естетическо изразяване към средство за обществен диалог и участие. Все пак, един бърз исторически поглед към миналото може да очертае логиката на появата на социално ангажираното изкуство като осъзнатост на творческа позиция, самостоятелна и видима културна тенденция особено към XX век и след това.

Още през XIX век с развитието на индустриалната революция и нарастващите социални неравенства в различните изкуства се наблюдава нарастващ интерес към социални теми и проблеми. Художниците започват да изобразяват живота на обикновените хора, трудовите условия и социалните конфликти. Социално-реалистичните творби пресъздаващи живота на обикновените хора се установяват като художествена тенденция. Забелязва се увеличаване на стилово разнообразие, както и контрареакции срещу академизма в изкуството или други доминиращи стилове. Политическа, гражданска или обществена ангажираност на творците от края на XIX век също може да се открие като видима тенденция. Например, критическият реализъм (critical realism) като течение в западноевропейската наука и изкуства изкарва на преден план нагласите на творците да изследват света, в който живеят като събития, личности, явления, търсейки действителните причини за състоянието на нещата и обективност на интерпретацията на реалността. Така изкуството среща социалната концепция за истина.

Началото на XX век е белязано от революции и военни конфликти, съответно с глобални политически и социални кризи и промени, които стимулират развитието на социално ангажираното изкуство като творческа нагласа и художествена тенденция. Политическите и социалните кризи дават тласък на модернизма и авангардните течения от този период.

Кубизмът, футуризмът, конструктивизмът и дадаизмът поставят основите на идеята за изкуството като катализатор за социална промяна. Руският конструктивизъм, например, цели да използва изкуството за преобразуване на обществото, отчасти под влиянието на идеите на Октомврийската революция. А след Октомврийската революция през 1917 г., изкуството в Съветския съюз придобива нова социална роля, като основният му фокус е пропагандирането на комунистическите идеи. Социалистическият реализъм става основен стил в Съветския съюз, който изобразява „новия човек“ в комунистическото общество. Същият процес се наблюдава и с появата на националсоциализма в Германия и фашизма в Италия като наред с пропагандното изкуство се появява и контрареакция - т.нар. антифашисткото изкуство, социално и политически ангажирано по своята същност и генезис, което играе важна роля в борбата и отпора срещу тоталитарните режими. В Германия, Италия и Испания много художници и писатели се противопоставят на нацистката и фашистката идеология чрез своите произведения.

През Втората световна война социално ангажираните творци започват да се фокусират върху теми като гражданските права, феминизма, екология и антиколониалните борби. Визуалното изкуство, киното и литературата стават платформа за активна социална критика и протест срещу неравенствата и несправедливостите, за представяне на нови културни концепции или контракултури. По същото време в Америка като водещо художествено естетическо направление и движение по линия на контракултурата се утвърждава абстрактният експресионизъм. Художници, като Джексън Полък и Уилям де Кунинг, се стремят да изразят лични емоции и спонтанност чрез абстрактни форми и цветове.

След Втората световна война, авангардните тенденции и течения в изкуството преминават през значителна трансформация, отразявайки социалните, политическите и технологичните промени в света. Авангардистките нагласи и концепции продължават да бъдат важна сила, вдъхновявайки нови идеи и форми на изразяване, които предизвикват традиционните художествени граници.

1.1. Влиянието на авангардните тенденции и течения след средата на XX век върху идеите за социално ангажирано изкуство

След средата на XX век светът става свидетел на значителни социални, политически и културни промени, които се отразяват и върху развитието на изкуството като форма на рефлексия върху състоянието на света. Авангардните тенденции от времето преди войната абстрахират твореца, творческия акт и обекта на творческия процес от света. Авангардната култура се ражда като „конфронтира сегашното ни общество не с никакви извънвремеви утопии, а изследва трезво, от гледна точка на историята, причинно-следствените връзки, предшествениците, оправданията и функциите на формите, които лежат в основата на всяко общество“ (Грийнбърг, 2016, без страница).

По отношение на киното може да се каже, че смяната на една тенденция с друга няма съвсем ясна граница, а първоначално се проявява през субективната творческа интерпретация, развива се през творчески кръгове, прехвърля се към други кръгове в различни национални кинематографии и става все по-видима в полето на културата и изкуствата. И въпреки, че е толкова младо изкуство и киното отразява по един или друг начин времето, в което е потопено. Редица документалисти като Джон Грийрсън, Хенри Щорк, Йорис Ивенс, Едгар Ансти, Хъмфри Дженингс, Алберто Кавалканти, Лен Лай и др. усилено разширяват границите

на документалното кино, утвърждавайки го като значима художествена форма. А творческият кръг от документалисти около Джон Гирисън бива определян и като автентично „британското авангардно движение на своето време“ (Rees, 1999, 52).

По същото време в различни национални кинематографии се сформират творчески обединения прокламиращи идеите на сюрреализма, дадаизма, конструктивизма и т.н. със своите многообразни подразделения, например дада-футуризм и др. Пример за последното е творчеството на Стефан и Францишка Темерсон, а техният филм „Приключенията на добрия гражданин“ от 1937 г. вдъхновява сюрреалистичния филм на Полански от 1957 г. „Двама мъже и гардероб“ (Rees, 1999, 54). Последните си филми двамата правят в Лондон по време на войната - „Да се обадиш на г-н Смит“ (1944) и „Окото и ухото“ (1945).

Очертават се две специфични линии вътре в самото поле на авангардната култура – едната, на отстраненост от света, съсредоточена в идеята за чисто изкуство и друга, на предизвикателство към традиционните концепции за изкуство с акцент върху експеримента, субективния поглед към света, личния и/или социалния ангажимент, политическите контексти, идеологическите конструкти, освобождаването на формата от конвенционалните рамки, на средствата и на обекта на творческия акт, стимулирайки взаимодействието между различните изкуства и търсенето на нови пътища за артистична изява. Това е време на крайности във всички възможни аспекти – на преход и на колизии между големите мейнстрийм потоци на модернизма и постмодернизма, като последния еволюира в най-разнообразни постмодерни течения и стилове в края на XX век.

В годините след Втората световна война особено ярки стават антивоенните движения, които намират отражение и в изкуството след политическите и социални промени и в условията на т.нар. Студена война и граждански движения свързани с борбата за граждански права, които вдъхновяват творци, представители на различни изкуства, направления и школи да се включат активно в обществения дебат и като личности и чрез изкуството си. Тази тенденция намира устойчивост и в следващи периоди. Но още от тогава изкуството започва да се превръща в глобална платформа за изразяване на протест срещу расизма, военните конфликти, социалната несправедливост и други наболели проблеми.

В документалното кино от този период намират отражение както актуалните художествени тенденции, така и идеите на времето. Например, в късометражния документален филм „Нощ и мъгла“ (1956) сценаристът Жан Кайрол² и режисьорът Ален Рене свързват минало и настояще в един нелинеен наратив, използвайки контраст и контрапункт³, което подсилва значително въздействието на филма. Този филм все още е част от културни и образователни програми, свързани с осмисляне на тежкото наследство от Втората световна война.

Друг знаков пример от този период е „Далеч от Виетнам“ (1967), върху който работят като режисьори Жан-Люк Годар, Йорис Ивенс, Уилям Клайн, Клод Льолуш, Крис Маркър, Ален Рене, Анъес Варда. Филмът е изграден от различни сегменти от различни визуални материали, които представят различни аспекти на темата.

Съвременната филмова теория често нарича този тип филми с фрагментаризиран

² Самият той е оцелял от лагерите Маутхаузен и Гусен.

³ Например в началото на фона на документални кадри, заснети на местата на концентрационните лагери *Аушвиц* и *Майданек* глас зад кадър описва възхода на нацистите и жестокостите, на които са подложени затворниците.

наратив филми-омнибуси. Този подход е много характерен за периода на постмодернизма в изкуството и по-конкретно за киното на 90-те и началото на XXI век, когато линейния разказ отстъпва за сметка на идеите и концепциите за създаване на различен метаразказ във филмовото произведение.

Сред естетическите течения от средата на XX век има и други, които успяват да преминат или да повлияят силно и на творци от следващи периоди. Минимализмът има такава съдба, а в новото време се трансформира в разнообразни тематични подстили. Още с появата си това естетическо течение предлага радикален контрапункт на сложността и емоционалността на предходните художествени направления и творчески движения. В съвременното документално кино добър пример за проява на тези тенденции са три документални филма на иранския режисьор Аббас Киаростами – „Десет“ (2002), „10 на десет“ (10 on Ten, 2004) и „Пет“ (Five Dedicated to Ozu, 2003). В тези филми по много интересен начин са преплетени авторски творчески търсения, както и аспекти на експерименталното кино и идеи, характерни за минимализма и концептуалното изкуство, което също ще бъде разгледано.

В съвременното документално кино и особено в телевизионните му форми една от най-устойчивите тенденции е представянето събития и културни ситуации, творчески течения и движения, творци и творби от различни стилове и направления в документални серии или филми. Например в последните години по отношение на споменатия вече минимализъм бяха представени няколко любопитни документални филма като „Никога не си го имал: Вечер с Буковски“ (2016) на режисьора Матео Боргард, създаден на базата на не излъчвани архивни кадри и интервю на Буковски, проведено от журналистката Силвия Бizio през 1981 година; „Арво Пярт: Робърт Уилсън – Изгубеният рай“ (2017) под режисурата на Гюнтер Ателн и др.

Друга подобна следа във времето оставя т. нар. концептуалното изкуство (concept art), която става особено видима през 60-те години на XX век и също може да се проследи до наши дни. Безусловната сила на това направление е извеждането на преден план на мисленето в изкуството и на провокацията към мислене, разбира се, не за сметка на интуитивността, на естетическото преживяване или на емоциите, или на вкуса. Именно в този период и след това се създават редица неконвенционални документални (документално-експериментални) филми, като ярък пример в тази посока е филмът „Коянискатси“⁴ с режисьор Годфри Реджио. Снимките започват през 1975 година, а премиерата му е на Telluride Film Festival и New York Film Festival през 1982 година.

През следващите години екологичната проблематика става видима след като художници, творци и артисти започват да адресират проблемите на околната среда, като създават инсталации и проекти, насочени към осъзнаване на екологичните кризи. Също така, набират скорост феминистките художествени движения, чрез които намират публичен израз въпроси за пола, идентичността и социалните роли. А с популяризирането на проблематиката за културната идентичност в контекста на глобализацията, темата намира израз в различните изкуства, включително и киното, а и в телевизионното филмопроизводство, от творчески изследвания и художествени интерпретации на маргинализирани култури и общности до представяне на лични истории. Включването на местни творци, групи или общности в

⁴ Филмът е част от трилогия (Qatsi trilogy), която включва „Koyaanisqatsi“ (1982), „Powaqqatsi“ (1988) и „Naqoyqatsi“ (2002).

създаването и популяризирането на изкуство или произведения на изкуството все по-често започва да се обвързва със специфичен социален, политически или културен проблем или контекст. И колкото светът и хората стават по-видими благодарение на развитието на технологиите и комуникациите, толкова и техните проблеми, които относително бързо намират отзвук не само във виртуалния свят, но и в съвременното изкуство.

Цялата тази културна и творческа динамика има ключово значение за формирането на нови разбирания за ролята и мястото на изкуството в новите обществени, културни и информационни контексти. Установените творчески течения и тенденции през XX век убедително навлизат и в дигиталната епоха трансформирайки придобития опит в нови пространства, нови медии, чрез нови възможности за изразяване и с разширяващи се обществени и социални функции. Съвременните артисти често използват своите произведения, за да коментират социални и политически въпроси, включително неравенства, екологични кризи и миграционни проблеми. Социално ангажираното изкуство използва всяка възможност за критика, за разобличаване на властовите структури и ограничаващите културни и други норми.

Авангардните тенденции и течения след средата на XX век демонстрират как изкуството може да бъде не само отражение на състоянието на света, но и катализатор на обществени, културни и социални промени. Чрез нови идеи, концепции, теми, платформи, техники и инструментариум съвременните артисти и творци продължават да изследват границите на изразяване и да предизвикват традиционните концепции за изкуство и установените културни норми. В резултат на това, изкуството остава динамичен и влиятелен фактор в съвременната култура, наред с информацията и комуникациите.

1.2. Концептуализиране на съвременното разбиране за социално ангажираното изкуство

В тази част от дисертационния труд се разглежда съвременното разбиране за социално ангажираното изкуство, подчертавайки неговата роля като средство за социална трансформация и активизъм. Поставен е акцент върху продължаващия дебат за това дали тази форма на изкуство представлява отделно движение или отразява творчески концепции на отделни артисти. Самият термин „социално ангажирано изкуство“ (socially engaged art) не се обвързва с конкретни артистични кръгове, а се налага постепенно като част от по-широки процеси в съвременното изкуство, обществените взаимодействия, развитието на комуникациите, на идеите за представителство, включеност и участие, които стават много по-видими към края на XX век и началото на XXI век.

За оформянето и популяризирането на тази концепция ключов принос има Сузан Лейси⁵ и нейните търсенията в посока на т.нар. „публично изкуство от нов жанр“ (Lacy, 1995, 19), което включва социално участие, активизъм и работа с общности и т.н. Тази форма на изкуство има за цел да провокира социален диалог, да повиши общественото съзнание и да насърчи конкретни социални промени, като дава приоритет на ангажираността с реални социални, политически и културни проблеми пред чисто естетическите. Социално ангажираното изкуство често надхвърля традиционните художествени граници, включвайки

⁵ Тя е редактор и съставител на сборника “Mapping the Terrain: New Genre Public Art” (1995), който включва текстове на Мери Джейн Джейкъб, Патриша К. Филипс, Гилермо Гомес-Пена, Джудит Ф. Бака и др.

интердисциплинарни представления, концерти, прожекции, също перформанси, инсталации, колективни действия и дългосрочно сътрудничество с общности. Преди 90-те години на миналия век артистите в тази ниша не са били свързвани чрез единен критически дискурс и тяхното творчество по-скоро е било разглеждано в рамките на собствените им артистични дисциплини и полета на творческа изява.

Един от основните дебати около идеята за социално ангажирано изкуство е дали изобщо можем да говорим за самостоятелно течение или направление или по-скоро за някаква насоченост на мисленето и творчеството на индивидуални творци или групи единомишленици. Затова разбирането за социално ангажираното изкуство често надхвърля традиционните форми на представяне или работа в един вид изкуство, стил или жанр. Артистът в този контекст действа по-скоро като посредник, модератор или активен гражданин, отколкото като изолиран творец.

Съществува мнение, че социално ангажираното изкуство не трябва да бъде директен политически инструмент, а по-скоро средство за отразяване на социалната реалност. Разбира се, съществува и опасност социалните аспекти да ограничат творческата свобода или да подтикнат към лицемерие, преднамереност, пропаганда, използване на определени теми и проблеми, на уязвими групи за опортюнистични цели.

Трябва да се отбележи и обратния процес – как критиката към обществото навлиза в различните изкуства през концепциите за социално ангажираното изкуство. Могат да се приведат много примери, но в случая ще споменем серията от графични и печатни изложби, организирана по инициатива на художника и куратор Джош МакФий (Josh MacPhee) и с участието на над 200 артисти и творци - „Paper Politics“.

В България тези тенденции също намират отзвук както сред творци, артисти, кураторски групи, културни организации, публики, както и институции. Добър пример в посоката е, че в рамките на "Национален фонд "Култура" последните години заработи специална целева програма⁶ за финансиране на културни и творчески проекти, насочени към групи в неравностойно положение, социални проблеми или каузи, екология и т.н., в две основни направления – адресиране на социални проблеми и работа с общности и групи. Съществуването на такава програма дава възможност за изява на независими творци и артисти, но също се превърна във възможност за финансиране на малки филмови проекти (главно документални) и кратки аудио-визуални форми. Друг добър пример по линия на социално ангажираното изкуство от българските контексти е изложбата „Изкуство за промяна 1985–2015“, организирана от Софийска градска художествена галерия.

Съвременната културна ситуация засилва необходимостта от стимулиране на прояви на обществена осъзнатост както от страна на творците и артистите, които работят в този специфичен културен сегмент, така и по отношение на потенциалните публики, но и на възможно повече страни, участващи в обществените взаимодействия или взаимоотношения. Именно разширяването на констелацията е промяната породена от специфичните характеристики на информационната епоха, на виртуалните/дигиталните алтернативни светове. Докато в предишни периоди творческият акт, изкуството или произведенията на изкуството сами по себе си предлагаха алтернативи на действителността и можеха да

⁶ Програма „Социално ангажирани изкуства“, към момента до 2023 година - <https://ncf.bg/bg/novini/otvorena-za-kandidatstvane-program-socialno-angajirani-izkustva-2023/372>

съществуват дистанцирано от обществените и социалните взаимодействия, то съвременните технологии, медии и комуникации вече не предполагат подобна отстраненост на творците и техните произведения.

Така основните предизвикателства към творци и артисти в сферата на социално ангажирано изкуство могат да се обобщят по следния начин:

- *Създаване на общности* – социално ангажираното изкуство се основава на идеята за общности и колективна сила, а посланията, които предава са насочени към широка и разнородна публика, като се цели обединението на повече хора, около определена идея;
- *Стимулиране на активност* – както от страна на творците, така и на публиките като участници в творческия процес;
- *Творчество и достъп до култура* – създаване на възможности за изява и развитие на творци и артисти, както и достъп до култура на уязвими или невключени в културни процеси групи;
- *Въздействие и Промяна* - екзистенциално важно е социално ангажираното изкуство да бъде способно да оказва въздействие върху потенциалната публика и мотивираща сила, за да предизвиква промяна на възгледи и нагласи, което от своя страна да създава предпоставки за преодоляването на социални, екологични или други обществени проблеми.

Социално ангажираното изкуство най-често се реализира и презентира чрез:

- *Театър и представления* - театралните постановки, хепънинги, импровизационни формати и форми могат да предизвикат сериозен интерес презентирайки по неконвенционален начин специфична тематика;
- *Фотография, видеоарт и кратки аудио-визуални форми* – фото и видео инсталациите, експерименталното кино и филми могат да бъдат както създадени тематично, така и представени в неконвенционална среда и условия;
- *Визуални и пластични изкуства*, - изложби, инсталации, мапинг и т.н. могат да оживят различни пространства и да създадат нов контекст, да насочат внимание, да провокират;
- *Музика и танц* - музикални шоута и танцови изпълнения могат да предадат социални послания и да поставят проблеми като влияят на обществото;
- *Литература* - четения, литературни събития, неконвенционални тематични формати, представящи текстове и т.н. могат да доведат до привличане и разширяване на публиката;
- *Улично изкуство* - графити и други визуализации, които привличат внимание към различни социални или други проблеми или пораждат дискусии.

Като жанрове или артистични дисциплини многообразието е наистина голямо, тъй като обединява класически (изложби, концерти, прожекции на филми, представления и т.н.) и нови (инсталации, перформанси, свободни презентации, акции и т.н.) форми, както и всякакви възможни хибридни форми или работни и образователни формати (работилници, ателиета, лаборатории и т.н.). Често се практикуват и интердисциплинарни дейности или събития, които осигуряват възможност за споделено преживяване на различни изкуства и творби, но и на съучастие в разнообразни форми на свободно творчество и културно взаимодействие. Художествените проекти често са насочени към конкретни социални или екологични

проблеми. Една от съвременните интерпретации е акцентът върху участието на зрителите и общностите в процеса на създаване на изкуство. Така един от основните принципи на социално ангажираното изкуство поставя акцент върху отговорността на твореца към обществото. Творците и артистите често разглеждат своята роля като активисти, които използват изкуството, за да отразят и коментират социални проблеми и предизвикателства. То се превръща в медия, в средство за изразяване, комуникация и промяна, което отразява социалните идентичности и проблеми, вдъхновява действия и насърчава социална справедливост.

За развитието на това направление не само в България е от съществено значение наличието на устойчиви и гъвкави държавни политики и адекватно законодателство, свързани с подкрепата и финансовото подпомагане на независими творци и артисти на свободна практика, на дейности и проекти със социална насоченост, социално значение и социален ефект в посоката на създаването на фондове, платформи и мерки за подпомагане и подкрепа или за достъп до ресурси и оборудване. Също така, създаване на пакети от мерки за устойчивост и развитие, включващи подкрепа и консултиране за разработване на проекти и търсене на възможности за кандидатстване по различни програми; дейности за насърчаване на активността и популяризирането на творци, проекти и произведения; осигуряване достъп до формално и неформално образование и обучение на творци, мениджъри и публики, за да се стимулират пълноценни взаимодействия; създаване на споделени културни пространства за изява на независимите творци и артисти и т.н.

Някои от големите въпроси на съвременната културна ситуация произтичат от това как да се осигури и поддържа виталност на тази специфична културна ниша и на независимите творци без да се рискува качеството на тяхната работа и културната ценност и стойност на техните произведения.

Втората важна перспектива за размисъл е свързана с търсенето на баланс между художествената стойност и социалното въздействие на един автор или произведение. В ерата на комуникациите и дигиталния свят, използването на нови технологии за разширяване на обхвата и въздействието на социално ангажираното изкуство (и на всяко изкуство) е от съществено значение. В съвременното социално ангажирано изкуство често се ползват технологии като интернет, социални медии и виртуална реалност, за да достигне до глобална публика. Изкуството в интернет позволява масова комуникация и участието на хора от различни части на света. Много съвременни художници използват социално ангажираното изкуство, за да критикуват консуматорството и глобализацията.

В съвременния контекст социалният ангажимент на изкуството продължава да се развива, като отразява сложните връзки между култура, политика, технологии, комуникации и общности. Артистите и теоретичите предлагат разнообразни интерпретации за ролята на изкуството в социалния живот, поставяйки акцент върху ангажираността, иновациите и влиянието върху обществото. Съвременното социално ангажирано изкуство се разглежда като платформа за преодоляване на социални несправедливости и културни бариери, защото именно изкуството може да провокира обществено съзнание, да вдъхновява промени и да мобилизира хората към действия.

2. Документалното кино и филми в контекста на социално ангажирано изкуство

От гледна точка на творческия подход и жанровата специфика корените на социално

ангажираното (проблемно) документално кино могат да се търсят още при първите кинематографисти, но за първа съществена стъпка в обособяването на документалното кино като основен вид кино се приема работата на Робърт Флаерти и по-специално „Нанук от Севера“ (Nanook of the North или просто Nanook, 1922 година). Публичното представяне предизвиква световен успех на неговия автор. Също така, създаването на този филм носи професионално признание на Флаерти, който често бива наричан „баща на документалния филм“⁷. Въпреки, че съществуват спорове доколко филмът може да се приеме за автентично документален в случая е много важно да се отбележи, че режисьорът остава верен на първоначалния си замисъл и се опитва да пресъздаде на екран (с документални и художествени изразни средства) свят, живот и хора, напълно различни от собствената му култура и цивилизация. На практика параметрите и принципите на този тип филмов разказ, които Флаерти конструира в движение, работейки по филма си намират последователи и днес. Съвременната филмова теория далеч по-спокойно приема поджанрове или хибридни жанрове като докудрама, докуфикшън, изследователско-експериментален (например епизодите със строежа на иглу или лова на моржове) и тяхното свободно смесване.

По повод на филмите на Флаерти, Джон Грирсън пише в своето есе „Първи принципи на документалното кино“, че той „илюстрира по-добре от всеки друг първите принципи на документалния филм“ като необходимостта да „овладее материала си на място и да се задълбочи в подреждането му“ (първи принцип) и следването на „разграничението му между описание и драма“ (втори принцип) (Grierson, 1947, 102-3).

Самият Грирсън изповядва разбирането, че документалното кино трябва: да има социална функция – да информира, да образова и да вдъхновява за социална промяна; да показва живота на работници, селяни и обществени групи, които рядко се виждат в игралното кино; да използва реални кадри, но с художествен подход – той смята, че документалният филм не е просто запис на събития, а форма на изкуство; да бъде инструмент на правителствата и обществените институции за комуникация с гражданите. (Grierson, 1947) А „реалистичният документален филм“, както го определя той „си е дал задачата да създава поезия там, където никой поет не е ходил преди него и където никакви цели, достатъчни за целите на изкуството, не се наблюдават лесно. Това изисква не само вкус, но и вдъхновение, което е наистина много трудоемко, дълбоко виждащо, дълбоко съчувстващо творческо усилие“. (Grierson, 1947, 106) Грирсън, концептуално дели документалните форми на по-нисши (новини, репортажи, хроники и др.) и по-висши като документалния филм. (Grierson, 1947, 99) Но отделя специално внимание на т.нар. „филм-лекция“ (lecture film), обикновено тематични и по-скоро описателни късометражни филми за спорт, природа, пътеписи и т.н., въпреки че тази форма също не попада в обхвата на разбирането му за изкуство. (Grierson, 1947, 100)

Тук е важно да се подчертае, че тенденциите за свързване на документалното кино и филми с живота на различни хора и социални групи, непосредственото представяне или естетизиране на ежедневието или споделените светове чрез впечатляващи визуални секвенции или интерпретации се развиват паралелно и в различни държави, включително преди и по време на Втората световна война. Може да направи обобщение, че периодът между

⁷ Енциклопедия Британика (Encyclopædia Britannica), източник: <https://www.britannica.com/biography/Robert-Flaherty#ref261260>

двете световни войни се характеризира с по-доброто позициониране на документалното кино и разширяването на обхвата на творческите търсения на авторите, насочвайки фокуса към социални теми и проблеми, към информационните, образователните, идеологическите и мотивационните функции на документалния филм, което води и до разширяване на публиките или специализирано сегментиране на потенциални аудитории. Добър пример за последното е документалната поредица от седем серии/филма „Защо воюваме“ (Why We Fight, 1942-1945) на Франк Капра. Изследователи приемат, че това е неговият отговор на филма на „Триумф на волята“ на Лени Рифенщал. (Grabias, 2013). В контекста на оценката на Втората световна война през погледа на документалистите от периода и като преход към следващия период ще добавим късометражния филм на Ален Рене „Нощ и мъгла“ (Night and Fog, Original title: Nuit et brouillard, 1956, 32 мин.), който по един асоциативен и експериментален начин разкрива зверствата от нацистките концлагери.

Търсенето на нови опори на битието, но и на изкуството като най-висшата форма на надежда и на осмисляне на човешкото изисква време, усилия, чувствителност, енергия и вяра, че все пак светът е пълен с възможности. Това са времена и на големи социални промени, на преосмисляне на състоянието на общия ни свят и класови противопоставяния. В този контекст възникват доста ярки течения в изкуството и в киното.

Между границите на реалността и травмата, на противоречия и противопоставяния, в търсене и на представителство на различни гледни точки и свобода на изразяването отвъд установените канони и граници, както и на културен баланс в началото на 50-те години на миналия век се позиционира друга важна документална тенденция, която възниква като контрапункт на социалните и културни реалности - „Свободно кино“. Водещи кинематографисти на това течение са Линдзи Андерсън, Карел Райс, Тони Ричардсън, Лоренца Мацети, Гавин Ламбърт, Питър Ериксон, Уолтър Ласали, Джон Флетчър и др., които въпреки, че имат известни допирни точки с наследството на кръга около Грирсън, то е по-скоро по линия на Хъмфри Дженингс и по-поетичните стилове и творчески подходи за разлика от журналистическата стилистика. Официалното начало е сложено с една групово прожекция и един манифест. Между 1956-59 са организирани поредица от публични прожекции, като на три от събитията се представят британски филми, а в рамките на останалите три са представени международни селекции, включващи филми на Франсоа Трюфо, Норман Макларън, Клод Шаброл, Роман Полански и др.

Именно през XX век авторството в колективните изкуства се превръща във водеща тема в сферите на културата и изкуствата, особено в контекста на настъпващата и разширяваща влиянието си масова култура. Документалният реалистичен подход например е повлиял на движения като Британската нова вълна от 60-те години на миналия век и на режисьори на игрални филми като Бил Дъглас, Кен Лоуч и Майк Лий; докато движението на документалното кино е оказало влияние върху телевизионното кино, актуалните събития и политиката. Тези нови тенденции, в това число и филмите на „Свободно кино“ стават част от едно качествено преосмисляне на взаимовръзките между творчески идеи и традиции, новаторство и норма, форма и съдържание, авторство и авторски стил, оригиналност и масовост и т.н. Това е времето когато младите кинематографисти с техните идеи за обновяване на киното като теми и изразни средства излизат извън студията, работят с млади и непознати актьори, импровизирайки свободно през целия творчески процес, понякога оставяйки на случайността да води процеса. Това е времето на Новите вълни и „Синема

верите“ (Cinéma Vérité).

„Синема верите“ е творческо направление, което реконструира, трансформира и интерпретира творчески идеите на Дзига Вертов за автентичността на намерението и на произведението в киното, за „врязването му, не само тематично (инструментално), но и изказно (езиково) в актуалното настояще“ (Георгиева, 2015, 2). Един от знаковите примери на това творческо направление е „Аз, един черен“ (Me, a Black/Moi, un noir, 1958) режисьорът Жан Руш (, който е и антрополог) е прекарал известно време със своите герои/персонажи, заснемайки ги в различни ситуации и давайки време на героите му сами да се разкриват пред камерата.

Може да се обобщи, че голяма част от авторите от това направление „използват киното като инструмент за социално-психологически анализ, обръщат гръб на предварително структурирания разказ и се опитват да изследват злободневни процеси и явления, случващи се в същия този момент, в тяхното настояще.“ (Иванова, 2023, без страница)

Идеите, концепциите на авторите и филмите на „синема верите“ движението оказват широко културно влияние във всякакви посоки. Отзвукът в Америка идва по линия на т.нар. директно кино (direct cinema). Съществува известна неяснота дали „синема верите“ и „директно кино“ са две близки в генезиса и естетическите си концепции и едновременно възникващи културни тенденции или е налице активен културен трансфер от Европа към Америка и Канада. Но също така е валидно и мнението, че поставянето на „разнородното творчество на Руш, Маркър, Русполи, Перо, Бро, Кьониг, Кроитор, Джърси, Лийкок и всички останали под един флаг означава да се замъгли голямото разнообразие във възгледите и методите, което разделя американското cinema verite от френската или канадската разновидност и още повече да се пропуснат разликите в творческата работа в една конкретна държава или дори при един режисьор“ (Mamber, 1974, 1). В случая е важно да се отбележи, че всички тези художествени направления като „cinéma vérité“, „cinéma direct“ (или „direct cinema“, както е по-популярно в Америка) насочват към една специфична творческа концепция, станала възможна благодарение на усъвършенстването на снимачната и звукозаписната техника. Този терминологичен дебат реално не се отнася до основната идея за непосредствено и максимално обективно отразяване на реални събития или действия в момента на тяхното осъществяване (случване) и реални хора, които са част от същата събитийна верига. „Режисьорът действа като наблюдател, опитвайки се да не променя ситуацията, на които е свидетел, повече, отколкото е необходимо“ (Mamber, 1974, 1) като същото се отнася за всички членове на екипа и за всички етапи на производство.

Като знаков пример за направлението може да се посочи филмът „Търговец“ (Salesman, 1969) под режисурата на Алберт и Дейвид Мейсълс и Шарлот Зверин. Във филма са представени четирима търговски пътници (Пол „Язовецът“ Бренън, Чарлз „Заскът“ Макдевит, Джеймс „Заскът“ Бейкър и Реймънд „Бикът“ Мартос), продавачи на Библии, като е проследено детайлно тяхното специфично занятие, подготовката, обиколките между Масачузетс и Флорида, общуването с клиентите, тревогите и притесненията. Действието се завърта основно около Пол Бренън като филмовият екип „прекарват много време с него в колата му и записват проникателните му беседи за работата му и колегите му - и именно неговата откъснатост, способността му да оценява какво прави, го прави по-малко успешен и по-разочарован в неговата не удовлетворяваща, хищническа работа“ (Brody, 2014, без страница).

Друга тенденция, която е важно да споменем и очертаем като базови творчески концепции е т.нар. трето кино. На практика “трето кино“ се явява по-скоро обединяващ термин, отколкото ясно особено културно направление и под неговата шапка се вписват редица индивидуални, национални и регионални културни факти и явления обхващащи Латинска Америка, Азия и Африка. В различните държави и региони могат да се срещнат различни формулировки в рамките на тази творческа платформа като революционно кино, солидарно кино, колониално кино и т.н.

Основните характеристики на филмите в тази тенденция са високата степен на социална ангажираност и интенции към социална промяна, концептуалност и контрареакция срещу властта, класовите конфликти и потисничество, теми свързващи солидарността и колективното действие, често снимани в документална стилистика, в реални локации с реални хора, с непрофесионални актьори и ниски бюджети. В африканския културен контекст се очертават в допълнение и силна антиколониалистка критичност, презентация на местни традиции и култури, фокус върху теми, свързани с бедността, социалната справедливост, идентичността и феминизма. А в Азиатското кино се наблюдават още и антиимпериализъм, етнически и социални конфликти като в много случаи режисьорите работят под страх от цензура и заплахи от всякакъв характер. Въпреки, че тази тенденция няма ясни времеви граници и национални рамки в споменатите региони е ясна и видима културната следа, която оставят автори, които по един или друг начин вписват по-ярко в творчеството си социални и/или политически теми и проблеми през реализма, усилието за истинност и автентичност, по-свободни и неконвенционални визуални решения. Такива са, например: Фернандо Соланас, Октавио Хетино, Глаубер Роша, Томас Гутierrez Алеа, Сантиаго Алварес, Нелсън Перейра дос Сантос в Латинска Америка, за Африка творци като Усман Сембен, Сулейман Сисе, Сара Малдорор, Мустапа Аламин и за Азия като Мринал Сен, Ритвик Гатак, Лино Брока, Осуи Хидео, Чен Каиге, Тегух Кариа, Бахрам Бейзай и др.

След 80-те години е рядкост появата на мащабни и влиятелни художествени направления в документалното кино, по-скоро може да се говори за разнообразие от тенденции и за различни творчески колективи или постижения на отделни творци. Развитие се забелязва преди всичко по отношение на авторски творчески стилове и проекти. Но все пак могат да бъдат открити доминиращи или устойчиви теми, възникването или популяризирането на различни поджанрове или използването на смесени форми и похвати. Устойчива популярност се забелязва при филми на военна тематика или антивоенни филми, както и филми, които представляват критика или коментар на политически събития или власти, криминални или съдебни, антирасистки или феминистки теми, за насилието или за маргинализирани социални групи. Установяват се екологичната тематика и проблемите на здравето, както и рефлексивното и поетичното документално кино като контрапункт на понякога прекалената обвързаност и фокусиране върху злободневни теми и проблеми. Благодарение на телевизиите популярност придобиват документалните сериали, които започват да се превръщат в устойчив документален формат.

Българското кино също така е обект на задълбочено проучване в тази под глава с множество примери от различните периоди и тенденции през творчеството на изявени кинематографисти като Юлий Стоянов, Едуард Захариев, Невена Тошева, Малина Петрова, Елдора Трайкова и др. Като цяло всички приведени филмови примери от различни десетилетия на втората половина на XX век илюстрират ангажираността на българските

документалисти със социално значими теми и проблеми, отношението към достоверността и истинността на фактите и събитията и критичност към състоянието на света към момента на реализация на филмите. В началото на новото хилядолетие българското документално кино бележи развитие и нови сериозни постижения, наред с утвърдените автори започват да се изявяват нови кинематографисти с ярки авторски стилове и идеи.

В тази глава се прави опит да се очертаят взаимовръзките между *доминиращи тенденции в модерното и постмодерното изкуството след средата на XX век и в прехода към новото хилядолетие* чрез представяне на знакови художествени направления, творчески обединения и автори, *социално ангажираното изкуство* като авторска нагласа, естетическа концепция и идея осмислена и предефинирана на границата между двете хилядолетия и *документалното кино*, което развива своята специфика и многопластовост като форма на изкуство именно в този период, надскачайки представянето на традиционна култура и хрониките и превръщайки се в изкуство, което има задачата да съхранява автентична представа за състоянието на света в определени моменти, но и силата да променя установени представи и нагласи, да разширява хоризонти.

Втора глава: Съвременното документално кино като социокултурен феномен

1. Особенности на художествената интерпретация на социални теми в съвременното документалното кино

В тази част се изследва съвременното документално кино като социокултурен феномен, с фокус върху уникалните аспекти на художествената интерпретация на социални теми. Чрез филмови примери и анализи се проследяват различни творчески подходи, чрез които съвременното документално кино отразява гледните точки на авторите върху реалността, обхващайки исторически, политически, социални и художествени аспекти.

Днес документалното кино често се разглежда като мощен инструмент за отваряне на публичен дебат на практика по всякакви теми и проблеми, тъй като съчетава художественото изразяване с реалистичното представяне на явления, събития и/или личности. Така филмите могат не само информират, но и да подтикнат зрителите към размисъл или действие. Спецификата на художествената интерпретация на социално и обществено значими теми в документалното кино включва няколко ключови аспекта, като основата на реални събития, хора и ситуации, но и художествената интерпретация през гледната точка на автора. Такава конструкция предполага баланс между обективно представяне и субективна интерпретация, а художествени техники като избор на структура на филмовото повествование, визуална стилистика, подбор на документалния и/или архивен материал, създаването или не на допълнителни визуализации, текстове или надписи, използването на различни медии или ефекти, автентичен звук или музикалното оформление и т.н., само могат да засилят въздействието на филма и историите, които пресъздава върху зрителя.

Поставен е акцент върху устойчива съвременна тенденция за представяне на драматични лични истории, преплетени с реални събития в смесени жанрове, чрез което се създава нова художествена конвенция в контекста на социално ангажираното документално кино – хибридна артистична интерпретация на лична история от първо лице. Конвенция, която обединява различни художествени подходи и практики, насочени към провокиране на

социални, политически и културни промени чрез изразяване и участие. Този подход се отличава със своята способност да ангажира аудиторията, да предизвиква обществен дебат и граждански атаквизъм. По този начин се създават възможности да се надхвърлят традиционните естетически норми на филмовото изкуство и да се изведе социалната функция изцяло на преден план.

Специално внимание е обърнато на еволюцията от традиционните документални форми, които репрезентират обективната действителност към съвременните творчески документални филми, които съчетават авторски концепции за художествена визия и открити социални послания. Изследвани са тенденции към интеракции между режисьори, герои и зрители, като се разясняват и субективните аспекти при документалното повествование. В съвременната документалистика се е установила устойчивата тенденция представянето на реалността пряко да се формира от артистичните избори на режисьорите и сложното взаимодействие между обективната истината и творческите концепции за представянето ѝ.

Предложени са примери за специфични авторски решения или смесване на жанрове като „Валс с Башир“ (Waltz with Bashir, 2008) на Ари Фолман, „Акт на убийство“ (The Act of Killing, 2012) на Джошуа Опенхаймър, „Отело“ (2008) на Иван Младенов, „Чичо Тони, Тримата глупаци и ДС“ (2013) на Мина Милева и Весела Казакова, и др.

Разбира се, и днес проблемно ангажирано социално кино може да стане обект на цензура или на опити за „правилно форматиране“ на съдържанието не само от страна на политическата власт, но и на представители на филмова индустрия (например агенти или разпространители, медийни групи и т.н.). За щастие в двата края на веригата на разпространение се намират филмовите фестивали и социалните мрежи, както и мрежите за видеосподеляне. Сами по себе си те стават гарант за съществуването на филмите в публичността и дават възможност на независими автори и творци да представят своите филми и да предизвикат публични дебати по обществено значими теми и проблеми.

Днес документалното кино намира нови културни ниши, което му позволява да подчертава социални проблеми, да насърчава публичния дебат и да стимулира обществени промени. Така в съвременната културна ситуация документалните филми могат да се превърнат в платформи за социален, културен и интелектуален обмен, да провокират публиката да мисли критично и да се ангажира с емпатия към социалните реалности, които може да не я засягат пряко. И за да може документалното кино да изпълнява пълноценно своята културна и социална функция, е необходимо да се работи най-малко в три посоки – осигуряване на възможности за изява, създаване на разнообразна документални продукция и усилия за устойчиво разпространение. Това не означава репродуциране на популярни схеми и модели за сметка на ярки авторски идеи и концепции, а усилия за разширяване на достъпа до творчески и професионални възможности и до документални филми, така че този вид кино да достига до по-широка аудитория и да се преодолеят ограниченията, свързани неговата подценявана позиция при филмопроизводството и филморазпространението, особено остро изразена в България.

2. Водещи проблемни области и актуални теми във фокуса на документалистите

В тази подглава се прави опит да се систематизират и обобщят водещите тематични и проблемни области в съвременното социално ангажирано документално кино, очертавайки курс от глобалното, през локалното до частното – от света към човека. Важно е да се направи

уговорката, че чистотата на тематичното и жанрово определяне, както и категоричните граници на всяка област, също и поставянето на конкретен документален филм или поредица в конкретна област не винаги могат да бъдат с максимална степен на категоричност. В случая ще се следва логиката на доминиращата тема, идея или водещ аспект, които ще предопределят различните категории в предложената класификация и подкрепящите ги филмови примери.

Първата водеща тематична и проблемна област е *„Свят и околна среда“*, която включва документални филми, фокусирани върху Космоса, климат и природата на Земята, екологичните теми, и т.н. Известни канали като National Geographic, Discovery Channel, Animal Planet и т.н., както и канали като HBO MAX, AppleTV, Netflix произвеждат и разпространяват устойчиво сериозно количество подобна тематична аудио-визуална продукция. Специален фокус е поставен върху дейността и ролята на сър Дейвид Атънбъроу, като се отбелязва неговият принос към документални филми, които подчертават важността на опазването на нашата планета. Сред предложените филмови промери са: *„Живот на Земята“* (Life on Earth, 1979), *„Частният живот на растенията“* (The Private Life of Plants, 1995), *„Животът на птиците“* (The Life of Birds, 1998), *„Състоянието на планетата“* (State of the Planet, 2000) и др. Други анализирани филми, представящи проблемната област са *„Всичко, което диша“* (All That Breathes, 2022) на режисьора Шаунак Сен, *„Моят учител октопод“* (My Octopus Teacher, 2020) на режисьорите Пипа Елрих и Джеймс Рийд, *„Наука за морето“* (2022) с автори Стоил Димитров и Борасав Камилев и др.

В тази тематична и проблемна област попадат освен документални и научно-популярни филми представящи Космоса, естествени явления и живота на нашата планета, но и такива фокусирани върху специфични екологични теми и проблеми, филми за изменението на климата и последствията от тези проблеми или такива, свързани с човешкото въздействие върху природата и видовете, също филми за бедствия и катаклизми, и т.н. Такива филми създават познавателен масив, който може да бъде използван и приложен по най-различен начин и с най-разнообразни цели в полза на изследвания, на формален или неформален образователен процес, за подхранване на любопитството или за хобита и др.

Следващата водеща тематична и проблемна област може да бъде определена като *„Исторически събития и процеси“*. Тук трябва веднага да направим уточнението, че тази група филми не включва само или главно научно-популярни визуализации на исторически изследвания или реконструкции на миналото през фокуса на историческата наука, а има по-широк културен обхват с оглед на това, че с времето филми (или документален материал, кадри) заснети към актуалния момент на случването на някакво събитие придобиват стойността на документ на времето (архив) и могат да бъдат реставрирани, включени в други продукции като архивен материал и т.н. Друг съществен момент е, че определени обществени (и други) процеси могат да се развиват в по-дълги исторически периоди и не е задължително (а понякога е невъзможно) хронологично проследяване в реално време от самото начало на веригата от причинно-следствени връзки и събития. И последно, не всички теми и обективни такива филми попадат в обхвата на историческата наука, а могат да бъдат обект и на други научни сфери и направления.

В тази категория са анализирани филмите *„Лятото на душата... или когато революцията не можеше да бъде излъчена по телевизията“* (Summer of Soul... Or, When the Revolution Could Not Be Televised, 2021) на режисьора Ахмир Томпсън, *„Как да оцелеем след чума“* (How to Survive a Plague, 2012) с режисьор Дейвид Франс, *„Бабий Яр: Контекст“* (Babi Yar. Context,

2021) и „Брейкинг нюз“ (2019).

Тези филми създават мостове между времена и хора, професионални, научни и творчески полета в името на това да помним миналото, за да можем да надграждаме, а не да тъпчем на едно място.

Третата водеща тематична и проблемна област е **„Власт и престъпления“**. Причината за подобна формулировка е активната линия на допирни и пресечни точки между двата аспекта на човешка дейност. Властта и в допълнение, политиката често дават поводи за тревога, възмущение и силни граждански реакции. Но криминалните престъпления са във фокуса именно тук не защото политиците вършат най-много престъпления, а защото именно в корена на идеята за делегирането на власт, както и на упражняването на власт стои презумпцията, че чрез нея се осигурява ред, сигурност, спокойствие, справедливост и благоденствие на гражданите на една държава, или членовете на една общност. А киното, през ангажираността и чувствителността на създателите на филми е естествена платформа за изразяване на позиции, за поглед отвътре върху обществени процеси и явления, реакции, човешки съдби. В случая основният фокус пада върху филми, които разобличават политически или престъпления срещу човечеството и военни конфликти, посегателства срещу правата на хората, или върху конкретната личност, корупция, политическо лицемерие, непочтеност и липса на морал, установяване на вина и ефективност на правосъдието или реципрочност на наказанието и т.н. В тази група са разгледани няколко съществено важни документални филма „Боулинг за "Колумбайн“ (Bowling for Columbine, 2002) на Майкъл Мур, „На ръба на демокрацията“ (The Edge of Democracy, 2019) на на Петра Коста, „Дисидентът“ (The Dissident, 2020) на Браян Фогел, „Двайсет дни в Мариупол“ (20 Days in Mariupol, 2023) на Мстислав Чернов и др.

Важна група филми, които попадат в тази категория са документални разследвания за политически, военни, социални или други конфликти, кризи, катастрофи и престъпления. Разследващата документалистика като цяло не се ограничава главно до опорочено или неправомерно упражняване на власт от упълномощени личности, институции или юридически субекти. Разбира се, разобличаването на корупционни скандали, причини за бедствия и кризи, престъпления на власти или отговорни лица, безстопанственост, погазване на права и т.н. имат особено голяма обществена значимост и по тази причина вероятно доминират като теми и казуси в документалните филми, представляващи разследвания. Също така, различни разследвания могат да тръгнат от изцяло частни случаи (дори нещастни случаи) и да се развият до икономически, корупционни, политически скандали, сблъсъци или институционални кризи.

Друга водеща тематична и проблемна област е **„Икономика и корпоративно влияние“**. Тук могат да попадат филми, които проследяват положителни примери за взаимодействия между компании, природа, местни общности и т.н., но в много по-голяма степен са застъпени такива, които разобличават нерегламентирани взаимодействия между икономически субекти, прикриване на злоупотреби или нелоялни практики, на истината за проблеми и кризи, експлоатация и нарушаване на права на работници и т.н. Все пак, социално ангажираното документално кино е поело и риска, и ролята да подгръзва тревогата на обществото и да защитава интересите на хората, на природата и именно поради тази причина положителните примери са по-малко от негативните поводи за създаване на такива документални филми. В случая като положителен пример за битка за социална промяна на

работници срещу огромна корпорация е разгледан независимия документален филм „Съюз“ (Union, 2024) на Стивън Мейнг и Брет Стори. В негативния аспект на проблематиката са анализирани „Голямото разбиване“ (The Great Hack, 2019) на режисьорите Карим Амер и Джехане Нужаим, „Вътрешна афера“ (Inside Job, 2010) на режисьора Чарлз Фъргюсън, „Преди края“ (2020) със сценарист Асен Владимиров, режисьор Елдора Трайкова.

„Социални групи и етнически общности“ е следващата водеща тематична и проблемна област. Тук попадат филми, които дават видимост на проблемите на етнически или маргинални групи, на мигранти, бежанци и хора, които търсят политическо убежище, на бедни или онеправдани слоеве на населението, на подтиснати или заплашени групи хора и т.н. В тази категория се анализират филми, които по един или друг начин показват глобална свързаност на проблеми от различни точки на света с идеята, че възможността да се види по-глобалната картина на състоянието на съвременния свят може да провокира по-висока степен на заинтересованост не само за разрешаване на локални проблеми, но и в търсене на устойчивост на намерените добри решения, преди да са се случили по-големи беди.

Анализираните филмови промери от тази категория са „Огън в морето“ (Fuocoammare, 2016) на режисьора Джанфранко Рози, „Бягство“ (Flee, 2021) на датския режисьор Йонас Похер Расмусен, „Училище за надежда“ (2024) - режисьорският дебют на Яна Алексиева, „Всичко Трябва Да Падне“ (Everything Must Fall, 2019) на Рехад Десай.

Тук е важно да се подчертае, че съвременните документалисти все още успяват да запазят чувствителност и изострени сетива към състоянието на общия ни свят, и да проявяват кураж да действат със средствата на собственото си изкуство, за да придадат видимост и гласност на проблемите на не толкова големи или не толкова видими групи хора, през собствените си критерии за морал, отговорност и дълг. Тези нагласи имат значение не само за колективната ни памет, но и за по-дълбинната оценка и осмисляне на актуални факти, действия или събития. За разлика от новинарските емисии и репортажите потопени в ускорението на съвременните информационни потоци, документалното кино има тази сила да насочи вниманието, да предизвика дебат, да остави ценна следа за бъдещите поколения, защото забравата може би понякога носи утеха, но също така способства за повтарянето на едни и същи грешки, а понякога и трагедии.

Шестата водеща тематична и проблемна област е *„Субкултури и професионални групи“*. В обхвата ѝ попадат филми, които проследяват развитието на съвременни културни тенденции и техните представители, но и такива, които реконструират забравени културни практики, или търсят връзки между минало, настояще и бъдеще оценявайки културното наследство и неговите пазители или тези, които трансформират унаследеното, или създават качествено нови стилове, тенденции, проекти. Също така, в този пласт се разполагат и филми, които представят дейността на групи хора със специфични занимания или различни професии и тяхното вписване в общата картина на съвременността. Тук се анализират филмите като датският документално-експериментален филм „Червеният параклис“ (The Red Chapel, 2009) на режисьора Мадс Брюгер, „Двадесет фута от славата“ (Twenty Feet from Stardom, 2013) на режисьора Морган Невил, „Рестрепо“ (Restrepo, 2010) на Тим Хедърингтън и Себастиан Юнгер, „Последната линейка на София“ (2012) на режисьора Илиян Метев и др.

Документалните филми, които влизат в обхвата на тази тематична и проблемна област имат сериозен културен и образователен потенциал. От една страна, изследването на културни и творчески процеси, на културни модели и културно наследство, на творческо влияние,

трансформации и интерпретации на културни образци и стилове, на културни взаимодействия носи безспорна добавена стойност за конкретно общество и в по-глобален план. От друга страна, чрез културни модели и практики могат да бъдат анализирани и осмислени и по-широки социални или обществени процеси и явления. Не на последно място, запознаването, изучаването или популяризирането на различни професии и професионални занимания или занятия, както и начините на тяхното упражняване или изпълнение би способствало за разширяване на хоризонтите на потенциалната публика и разбирането на света на другия през неговите цели, стремежи, действия и постижения.

Последната водеща тематична и проблемна област може да бъде определена като: **„Биографични портрети и лични истории“**. Най-голямата група документални филми, които попадат в тази категория представят живота и постиженията на различни личности от миналото или настоящето. Това са учени, изследователи, откриватели, творци, спортисти, владетели и т.н. Такива филми предлагат възможност за опознаване на техния житейски път, перипетии и успехи, на техните интимни пространства и на следите, които оставят, както и промените, които предпоставят. Тук попадат и биографични филми или филми по реални случаи, събития или истории на обикновени хора, които по един или друг начин успяват да допринесат за разкриване на причинно-следствени връзки по отношение на други събития или явления, да съхраняват или опазват традиции или културно-историческо наследство, да създават иновации или да представят разнообразието и колорита на човешкия свят в интригуващи социални, обществени и други взаимодействия, или да разкрият необикновените способности, героизъм, достойнство, отдаденост и т.н. на хората, и в крайна сметка на чудото на живота. Сред анализирания филми в тази категория са „В търсене на Захарния човек“ (Searching for Sugar Man, 2012) на шведския режисьор Малик Бенджелул, „Моралът е доброто“ (2022) със сценарист и режисьор Веселин Диманов, на Тамара Котевска и Любомир Стефанов „Медена земя“ (Honeyland, 2019), „Тихо наследство“ (2021) на режисьорката Петя Накова и др.

И тук спектърът от възможни теми, герои, истории е изключително широк и пъстър. Филмите в тази категория са реверанс към човешкото изобщо във всичките му форми и проявления и именно затова са толкова важни. От друга страна, самото насочване на погледа на зрителя към живота на другия, понякога толкова различен от него самия и отварянето на път за навлизане в интимните пластове на неговия живот и мисли е чисто откровение, споделяне и добродетелност и в крайна сметка, проява на смелост и дълбоко уважение към всички участващи в това взаимодействие страни.

Предложената класификация на основни тематични и проблемни области в съвременното документално кино, което е специфично ориентирано към социалната сфера не претендира да бъде максимално изчерпателна и да обхваща всички възможни видове и жанрове документални филми, създадени през последните 25 години (а и преди това). Тази класификация предлага аналитичен инструмент за базова ориентация в значителното световно производство на документална филмова продукция, който може да бъде приложен както за национални кинематографии, така и за конкретни исторически периоди или при изследването на направления и тенденции, жанрови форми и формати.

Разбира се, има документални филми, които на пръв поглед може би попадат в повече от една област, но при тези случаи следва да се прецени кое е водещото идейно начало,

характерност или доминираща драматургична линия и тогава по-лесно би могло да бъде определено през специфичните аспекти на коя категория или подкатегория може да се подходи в анализа на конкретния филм. Използването на тази класификация (която би могло да се допълва и разширява) като аналитичен инструмент би трябвало да улесни разбирането, а не да ограничава мащаба на идеите залегнали в един филм. Нещо повече, съществува вероятност във времето на своето създаване един документален филм да бъде разчетен по един определен начин от зрителите или наточен с допълнителни значения, породени от контекста, а от дистанцията на времето възприятието за него да претърпи промяна. В този смисъл, стъпването на относително здрава основа, каквато класификацията предлага със сигурност би било конструктивно и полезно. Впечатление прави, че проблемни области като човешки права, екология, правосъдие и т.н. придобиват и подчертано социално-обществен отзвук и гражданска подкрепа, т.е. през осъзнаването на свързаността на света оптиката на социалното поле на практика разширява своя обхват.

Трета глава: Документалното кино в полето на съвременната култура и образование

1. Специализирана селекция на съвременни документални филми с висок импакт фактор и приложен потенциал в културната и образователната сфера

Първата подглава на тази част от дисертационния труд се фокусира върху изследване на феномена на разширяване на полето на влияние и въздействие на документалното кино като филми и форми, теми и проблеми, и автори. За тази цел е формулирана концепция за установяване на фактор на въздействие (импакт фактор) на документални филми, представящи теми и проблеми в контекста на социално ангажираното изкуство. И на второ място, е направена специализирана селекция от документални филми с висок импакт фактор, които имат по-широко поле на реализация (и влияние) в културна и образователна перспектива.

Филмите в специализираната селекция, историите около тях, активността и отзвукът, които те предизвикват могат да изградят адекватна (макар и непълна) представа не само за състоянието на съвременния свят в последните 25 години, но и да очертаят смислени перспективи за бъдещето. Не на последно място, жанровото разнообразие, различните творчески подходи и изразни средства създават пълноценна представа за развитието на художествената документалистика през последните две и повече десетилетия и за възможностите, които документалното кино предоставя за разширяване на общата култура, за образование и обучение, и за стимулиране на личностната и гражданската осъзнатост и активност. Самите филми са подбрани така, че да се разкриват както широките възможности на документалното кино да пресъздава действителността от нейното обективно и неподправено наблюдение до изразяването на лична позиция със средствата на изкуството. В случая не става въпрос за оценка на творческите подходи на авторите, а за очертаване на възможностите, които едно изкуство предоставя за изразяване не само на идеи и творчески концепции, но и на позиции.

Концепцията за фактор на въздействие (или импакт фактор) по отношение на документалните филми въвежда качествени и количествени показатели, чрез които може да се измери влиянието на един филм в публичната сфера и оцени промяната, която предизвиква.

В случая интерес представлява както изпълнението на показателите, така и комбинацията между тях. А тъй като все пак става въпрос за изкуство е добре да се подходи с по-комплексен и гъвкав оценъчен модел и метод за оценка, който може да включва следните групи критерии и показатели:

- **Въздействие върху киноиндустрията** – награди на престижни фестивали и/или брой награди от филмови фестивали; висока оценка от критиката и/или професионалната общност; предизвикване на промяна (развитие, надграждане) на установените принципи, правила, начини и подходи (понякога и стереотипи, схеми) за правене и/или разпространение на филми; начало на нови техники, стилове или направления; наличие на римейкове и/или филмови цитати (реконструкции на познати кадри от едни филми в други, споменаване на филми в реплики или на реплики от едни филми в други филми, използване на музикални лейтмотиви от едни филми в други и т.н.);
- **Бокс офис резултати, пийпълметрия и класации** – бокс офис приходи (количествен показател за постъпленията от билети от прожекции в киносалони); пийпълметрията обикновено се отнася до рейтингите на телевизионни канали, съответно на различната аудио-визуална продукция, която те представят на своите зрители и мери зрителския интерес в брой зрители, но това може да се приложи и за онлайн гледания тъй като често в онлайн и стийминг платформите има метрика в реално време; по отношение на класациите е важно да се отбележи, че почти всяко издание или културна медия, което е специализирано за кино или има фокус култура и изкуства предлага свои класации (на седмицата, месечни, годишни, на брой години, според жанра и т.н.), включително и специализираните сайтове за кино и филми (като IMDb, например) и съответно по този показател може да се отчита включване в класация, място, брой класации и т.н.; също тук попада и поддържането на продължителен интерес към филма от страна на зрителите, което лесно може да се измери чрез метриката към онлайн сайтове и платформи, например и т.н.;
- **Културно въздействие** – се отнася до влиянието, което един филм предизвиква върху публиката или обществото (реакции на публиката, обществен отзвук и т.н.), предизвикване обществени дебати и/или социална промяна, дълъг екранен живот на филма и/или включването му в проучвания и публикации, в образователни и културни програми, в различни видове мотивационни сесии или терапии; също така по този показател може да се отчита и промяната, която един филм предизвиква като прояви на активизъм и гражданска позиция, промени в законодателство, в структури и институции, по отношение на корпорации и бизнес, промени свързани с опазване на общественото здраве, с екология или друго; тук се включва и чисто документална или документално-коментарна стойност на един документален филм с оглед на опазване на културна и историческа памет, културното разнообразие и културното наследство, и т.н.
- **Образователен и научно-изследователски потенциал** – оценка на възможността филмите да бъдат включени като образователен инструмент във формален или неформален образователен процес или да бъдат обект на научни разработки, които изследват и процеси извън сферата на филмовото изкуство, т.е. когато един документален филм може да се приеме както за надежден източник на данни и информация, но може и да бъде обвързан с контексти и процеси, които представляват интерес за учени от различни научни сфери и направления.

Този комплексен набор от показатели в четирите групи ще бъде приложен за селектирането на 10 документални филма в перспективата на социално ангажираното изкуство и с висок фактор на въздействие, създадени през последните 25 години, които имат и сериозен приложен потенциал в социалната, културната и/или образователната сфера. Или казано по друг начин, филми които са постигнали уникални резултати по различни показатели от четирите групи (с уговорката, че не е задължително максимално и цялостно покриване на всички критерии и показатели) и които са станали катализатори на процеси или са се превърнали в неразривна част от други процеси от социален или културен характер. Такива филми безспорно могат да бъдат използвани за формален или неформален образователен процес.

Самата селекция е замислена като комплексен инструмент за културно и образователно взаимодействие и може да бъде използвана в широк спектър от инициативи като културни и образователни програми с фокус екология, човешки права и сигурност, здраве и качество на живот, социални взаимодействия и мултикултурализъм, съвременна култура и изкуство, и т.н.; при организиране на тематични прожекции и дискусии сред различни аудитории; като интерактивни панели на културни и научни форуми; при прояви свързани с гражданска активност и граждански акции и т.н. В съвременния свят на интензивна комуникация и обмен на информационно и неинформационно културно съдържание специализираната селекция може да бъде използвана и през онлайн платформи с мотивационни и образователни цели.

Тук трябва да се направи уточнението, че в тази специализирана селекция има известна доминация на темите, свързани с екология и по-специално климат, околна среда, застрашени видове и т.н., което има своето чисто фактическо обяснение. В постиндустриалния етап, в който се намира съвременната цивилизация и при изключителното развитие на икономиката, индустрията, интензифицирането на световната търговия, движението на хора и стоки, увеличаването на населението на Земята, глобалното замърсяване и т.н. екологичните проблеми съвсем логично излизат на много предни позиции в публичните дебати в глобален план и особено двете посочени подтеми – изменения в климата и заплахи за живата природа и човека. Вероятно за популяризирането на екологичната проблематика наред с дейността на неправителствени организации и активисти принос имат и филмите създадени на тази тематика и обществената реакция, която те предизвикват. А броят на такива филми и в документалното, и в игралното кино в последните години значително нараства.

Специализираната селекция 10 документални филма с приложен потенциал в социалната, културната и образователната сфера:

„Неудобната истина“ (An Inconvenient Truth, САЩ, 2006) на режисьора Дейвис Гугенхайм е филм, който представлява едно от най-влиятелните произведения в съвременното документално кино на екологична тематика. Филмът предизвиква изключителното силна обществена реакция и буквално покрай неговата популярност темите за промените в климата и глобалното затопляне излизат от сферата на науката и стават обект на публичен дебат по цял свят. Разбира се, тези теми и проблеми имат както поддръжници и защитници, така и критици, но с годините научните факти потвърждават сериозността на екологичната проблематика за съвременния свят.

Чрез личността на вицепрезидента Ал Гор във филма поставя акцент върху моралната отговорност на човечеството към природата и необходимостта от спешни действия за ограничаване на разрушителните последици от глобалното затопляне. Внимателно изградената структура, съчетаваща научна информация, личен разказ и визуални доказателства, придава на посланието му убедителност и сила, която надхвърля рамките на документалното кино.

Въздействието на „Неудобната истина“ излиза извън художествените му измерения — филмът се превръща в катализатор на обществен дебат, инструмент за образование и пример за това как аудиовизуалните изкуства и медии могат да насърчават социална промяна. Той доказва, че ангажираното изкуство може да има реален принос за формиране на екологично съзнание и гражданска активност. Независимо от критиките към политическите аспекти и възможните преувеличения в научните твърдения, значението на филма остава безспорно: той успява да постави темата за климатичните промени в центъра на глобалното обществено внимание. Продължението „Неудобната истина 2: Истината към властта“ доразвива идеите на първия филм, като преминава от алармиране към вдъхновяване за действие. Заедно двете продукции очертават пътя от осъзнаването на проблема до търсенето на конкретни решения, което отразява и промяната в обществените нагласи през последните две десетилетия.

Филмът „Неудобната истина“ може да се определи като своеобразен повратен момент в популярната култура, който променя начина, по който обществото говори за климата, политиката и отговорността към бъдещите поколения. Неговото значение надхвърля границите на документалното кино и се превръща в пример за това как изкуството може да бъде двигател на знание, съпричастност и промяна. Филмът получава две награди „Оскар“ за най-добър документален филм и за оригинална песен, и още 34 награди и 11 номинации⁸. Под номер 20 е в световната класация на най-касови документални филми на всички времена⁹. Ал Гор получава Нобелова награда за мир¹⁰ за неговата активистка дейност в борбата с климатичните промени, което е както резултат и от популярността на „Неудобна истина“, така и допълнителен актив за засилване на посланията на филма. Въпреки някои недостатъци, той представлява важна отправна точка за ангажирането на общественото мнение и световните лидери с проблема на глобалното затопляне.

Документалният филм *„Благодарим за дъжда“* (Thank You for the Rain, Норвегия/Великобритания, 2017) на режисьора Джулия Дар е отличен с две награди Social Impact Media Awards през 2018 година и още над 20 престижни награди и номинации от кинофестивали по целия свят. Носител е на Doc Impact Award за 2019 година и за него е изготвен специален доклад за социално и културно въздействие¹¹.

Филмът „Благодарим за дъжда“ е изключително въздействащ документален филм, който представя климатичните промени през личната история на един човек – кенийския фермер Кисилу Муся. Вместо да говори абстрактно за глобалното затопляне, филмът показва конкретните му последици върху живота на отделни хора и общности, превръщайки темата

⁸ Повече за наградите тук: https://www.imdb.com/title/tt0497116/awards/?ref_=tt_awd

⁹ Филмът е на 20-то място според “The Numbers”, класация за документални филми на всички времена в световен мащаб: <https://www.the-numbers.com/box-office-records/worldwide/all-movies/genres/documentary>

¹⁰ Норвежкият Нобелов комитет му присъжда Нобеловата награда за мир за 2007 година (www.dw.com/bg)

¹¹ Докладът може да бъде прочетен тук: <https://docimpacthi5.org/files/thankyoufortherain.pdf>

от научна в дълбоко човешка. В това се крие неговата сила – камерата става свидетел и посредник на реалност, която често остава невидима за световните медии и политици.

Проектът на Джулия Дар и Муся демонстрира как киното може да бъде не просто средство за наблюдение, а инструмент за промяна – източник на знание, вдъхновение и мобилизация. Личният поглед на Муся, съчетан с режисьорската чувствителност на Дар, превръщат филма в пример за равноправно сътрудничество. В резултат се създава автентичен глас на общностите, които обикновено са представяни единствено като жертви, а тук – като активни участници в борбата за климатична справедливост.

Още с премиерата на филма през 2017 година се организира международна кампания за подкрепа за създаване на устойчиви на климатичните промени общности. Обхватът на кампанията наистина е впечатляващ – от обучение на фермери в Кения и Танзания до разработване на специални образователни ресурси към прожекциите на филма в училища и университети за редица държави – Канада, САЩ, Великобритания, Норвегия, Германия, Дания, Словакия. Тази дейност се осъществява със съдействието на различни медии и организации като Doc Academy, Docubox, People in Need, Slovakia (Global Education department) и др., и продължава да се развива. Към този момент филмът има стотици прожекции в киносалони по цял свят и на различни алтернативни места пред ученици, студенти и различни граждански и социални групи, фермери от застрашени зони и други потенциално засегнати общности и т.н. Впечатляващият мащаб на продължаващата кампания, произлязла от филма е пряко доказателство, че „Благодарим за дъжда“ надхвърля рамките на киното и се превръща в социално движение. Това е пример за документално кино с реално въздействие, което постига промяна както в нагласите, така и в конкретните действия на хората и институциите.

В заключение, филмът е свидетелство за силата на личния разказ и за потенциала на документалното кино и филми да създават съпричастност и ангажираност. Филмът „Благодарим за дъжда“ показва, че дори в условия на неравенство и климатична криза, индивидуалната отговорност и колективното действие могат да се превърнат в източник на надежда и промяна.

В документалния филм *„Надпревара с изчезването“* (Racing Extinction, САЩ, 2015) на режисьора Луи Психойос се разглежда критичния проблем с изчезването на животински видове в резултат от човешката дейност и го поставя в контекста на концепцията за „Антропоцен“ – нова епоха, в която човекът има решаващо въздействие върху природата. Филмът обединява усилията на учени, журналисти, активисти и представители на индустрията, които разкриват различни аспекти на човешката намеса – от незаконен улов и търговия с животни до индустриално производство, водещо до разрушаване на местообитанията.

Повествованието изгражда силен контраст между разрушението и надеждата, алчността и отдадеността, като въпреки скептицизма към екологичната тематика успява да внуши вяра в човешката способност за промяна. Чрез впечатляващи визуални образи – от дълбините на океана до фасадите на градски сгради, върху които се прожектират изображения на изчезващи видове – филмът отправя универсално послание за отговорността на човечеството към планетата.

Филмът „Надпревара с изчезването“ постига значителен обществен и медиен отзвук –

получава редица награди и номинации и достига до над 20 милиона зрители по света, превръщайки се в едно от най-влиятелните документални произведения, насочени към екологично съзнание и активизъм. Получава номинация за награда „Оскар“¹² за оригинална песен през 2016 година и номинация за най-добър документален филм на Sundance Film Festival (2015), награда „Emmy“ за изключителни заслуги в документалното кино, също International Green Film Award на Cinema for Peace Award, 2016 и над десет награди и номинации. А след премиерата му на филмовия фестивал „Сънданс“ той е закупен за разпространение от телевизионния гигант „Discovery Channel“, където на премиерните излъчвания успява да привлече общо 11,5 милиона зрители като това е най-гледаната премиера на документален филм за период от повече от три години. (Pedersen 2015, без страница) На повторенията през уикенда филмът привлича 6,6 милиона зрители в САЩ и 6 милиона зрители на международния пазар през своята мрежа от сателитни и кабелни телевизии в над 220 страни. (Pedersen 2015, без страница) Това е наистина огромна глобална аудитория и зрителския интерес е красноречив.

Филмът „*Преди потоп*“ (Before the Flood, САЩ, 2016) е режисиран от Фишър Стивънс и продуциран от Леонардо ди Каприо, представя задълбочен поглед върху глобалните последици от климатичните промени, причинени от човешката дейност. Ди Каприо, в ролята си на посланик на ООН по въпросите на климата, пътува по света, за да покаже конкретни примери за екологични катастрофи – топенето на ледниците, обезлесяването на тропическите гори, индустриалното замърсяване и покачването на морското равнище.

Този филм има силен образователен ефект, тъй като представя научно обоснована информация по разбираем и визуално въздействащ начин. Той обяснява сложни процеси като парниковия ефект, въглеродните емисии и влиянието на индустриализацията върху климата, като ги свързва с реални човешки истории и последствия. Така зрителят не само научава за кризата, но и разбира личната си отговорност в нейното задълбочаване или решаване. Социалното въздействие на филма е значително – след излизането му предизвиква широк обществен дебат за устойчиво развитие и възобновяема енергия, за необходимостта от политически действия. „Преди потоп“ се използва в училища, университети и екологични кампании по целия свят като инструмент за образование и повишаване на екологичната осведоменост. Неговата достъпност (филмът е разпространен безплатно онлайн от National Geographic) допринася за изключително широката му аудитория и го превръща в глобален апел за действие срещу климатичната криза.

Към днешна дата филмът се разпространява на 45 езика в 171 държави и е „предоставен безплатно на повече от 50 000 студенти с прожекции в кампуси в САЩ, а над 1500 заявки от колежи, религиозни институции и други организации за частни прожекции по целия свят са били изпълнени“ (Calvario, 2016, без страница), разпространява се и онлайн.

Филмът „Преди потоп“ носи на своите създатели награда Hollywood Film Awards за документален филм на годината и като цяло 10 престижни награди и номинации. Но достигането на филма до огромен брой зрители и включването му в програми за обучение вероятно е далеч по-голямата и важната цел, към която създателите на филма са се стремили

¹² Режисьорът Луи Психойос получава наградата „Оскар“ за предишния си документален филм „Заливът“ (The Cove, 2009).

и реално са постигнали.

Документалният филм *„Фаренхайт 9/11“* (Fahrenheit 9/11, САЩ, 2004) на режисьора Майкъл Мур в едно от най-провокативните произведения в съвременното документално кино. Той представя остра критика към администрацията на Джордж У. Буш и начина, по който правителството реагира на атентатите от 11 септември 2001 г., както и на войната в Ирак. Мур поставя под съмнение мотивите зад военната интервенция, като изтъква предполагаеми икономически интереси, връзки с петролната индустрия и манипулирането на общественото мнение чрез страх и медийна пропаганда. Този филм не би трябвало да се разглежда като политически манифест на автора, а като проява на гражданска позиция и активизъм.

Филмът предизвиква остра социална реакция и обществени дебати, тъй като през ярката авторска позиция на практика се насърчават зрителите да мислят критично, да поставят под въпрос официалните политически наративи и да осъзнаят ролята на медиите в оформянето на обществените нагласи. Той е използван в курсове по политология, социология и журналистика като пример за документален активизъм и за това как киното може да влияе на обществените взаимодействия. Социалният му ефект е изключително силен и го превръща в най-гледания документален филм в историята, като оказва осезаемо влияние върху политическия климат в САЩ по време на президентската кампания през 2004 г. За мнозина филмът се превръща в глас на недоволството срещу войната, неравенството и липсата на прозрачност във властта. Въпреки това, *„Фаренхайт 9/11“* предизвиква и остри критики. Противниците на Мур го обвиняват в тенденциозност, манипулативен монтаж и едностранчивост, като твърдят, че филмът представя избирателно факти и пропуска гледната точка на засегнатите страни. Някои журналисти и обществени коментатори смятат, че Мур използва популистки подход, за да засили емоционалния ефект, което според тях подкопава документалната достоверност на произведението. Поддръжниците му обаче защитават позицията, че филмът е активистки акт, чиято цел е не обективност, а пробуждане на обществено съзнание и личната отговорност. Самият Майкъл Мур, а и много други хора, свързани по един или друг начин с филма получават различни форми на заплахи и са несъразмерно критикувани, включително и членовете на журито в Кан, които го отличават (например Куентин Тарантино). В САЩ не липсват опити филмът да бъде дискредитиран от представители на държавната администрация или да му бъде изкуствено понижен рейтинга и възпрепятствано разпространението сред по-широка аудитория. Но всички тези опити на практика само повишават интереса към филма.

„Фаренхайт 9/11“ е първият документален филм от близо 50 години¹³, който получава „Златна палма“ и наградата на FIPRESCI на Международният филмов фестивал в Кан (2004), както и Hollywood Film Awards за филм на годината (2004), номинация за European Film Awards (2004) и César Awards (2005) и още над 40 награди и номинации от престижни световни филмови форуми. Не е номиниран за награда „Оскар“. Общите приходи от филма възлизат на 222, 446, 882 долара, като приходите от разпространението в Америка, надхвърлят тези от останалия свят с близо 16 милиона долара, което е изключително показателно за ефекта на филма върху американските зрители.

¹³ Преди това е филмът на Жак Кусто и Луи Мал *„Тихият свят“* (1956).

Филмът „*Гражданин четири*“ (Citizenfour, САЩ/Германия, 2014) на режисьора Лаура Пойтрес е напрегнат и реалистичен разказ за разобличаването на масовото следене на граждани от страна на американските служби за сигурност. Филмът проследява срещите на режисьорката и журналиста Глен Грийнуолд с Едуард Сноудън, бивш служител на Агенцията за национална сигурност (NSA), който изнася доказателства за незаконното подслушване и следене на милиони хора по света. Заснет в реално време, филмът улавя както личното напрежение около решенията на Сноудън, така и глобалните последици от разкритията му.

Образователният ефект на филма е огромен — той служи като ценен ресурс за изучаване на теми като права на личността, медийна етика, журналистически разследвания, киберсигурност и граждански свободи. В университети по света се използва като пример за документално свидетелство и журналистическа смелост, както и за това как киното може да разобличава властови злоупотреби. Социалното му въздействие също е мащабно: филмът спомага за засилване на обществения дебат за границите на държавния контрол, личната неприкосновеност и свободата на информацията. В същото време филмът има и своите противници. Критиците му обвиняват Пойтрес в едностранчивост и героизиране на Сноудън, като твърдят, че липсва достатъчно критичен поглед върху потенциалните рискове от неговите действия. Някои го разглеждат като политическо заявление, а не като строго журналистическа работа. Поддръжниците обаче виждат в него актуално предупреждение за опасностите от държавен надзор и пример за гражданска доблест и морална отговорност.

Филмът печели награда „Оскар“ за най-добър пълнометражен документален филм и още над 80 награди и номинации от филмови фестивали по цял свят, сред които BAFTA, четири номинации и една награда „Emmy“ за изключителни заслуги в документалното кино, Film Independent Spirit Awards, Critics Choice Awards и т.н. Носител е на Doc Impact Award за 2016 година, която се дава за „значително и измеримо социално въздействие“¹⁴. За филма е изготвен специален доклад (Impact Report)¹⁵ от 80 страници за неговия импакт фактор, който проследява разпространението на филма, представят се проучвания на аудиторията и обратната връзка, включване в инициативи, кампании и специални събития със социален, културен или образователен характер, оценява се влиянието на филма и промяната, която е предизвикал. Някои от промените отразени в доклада, за които се приема, че филмът има специален принос са: приемането от Конгреса на САЩ на The USA FREEDOM Act през 2015 година с огромно мнозинство, което отбеляза първия път от над тридесет години, в който и двете камари на Конгреса одобряват законопроект, който поставя реални ограничения и надзор върху правомощията за наблюдение на Агенцията за национална сигурност; в Англия група от неправителствени организации създава коалицията „Don't Spy On Us“, включително Privacy International, които започват серия дела в британските съдилища, в Европейския съд и в Европейския съд по правата на човека за защита на правото на личен живот и лична неприкосновеност и т.н.

Документалният филм „*Единствена земя*“ (No Other Land, Палестина/Норвегия, 2024) на режисьорите Базел Адра, Ювал Абрахам, Рашел Сзор и Хамдан Балал е силно емоционално и политически заредено свидетелство за реалността в окупирания Западен бряг. Филмът

¹⁴ Повече информация тук: <https://docimpacthi5.org/films/citizenfour>

¹⁵ Докладът може да се прочете тук: <https://docimpacthi5.org/files/citizenfour.pdf>

проследява разрушаването на палестинското село Масафър Ята от израелските власти и борбата на местните жители да защитят домовете си. В центъра на разказа стои приятелството и сътрудничеството между палестинеца Базел Адра и израелския журналист Ювал Абрахам — неочаквано партньорство, което придава на филма дълбоко човешко измерение и показва възможността за съпричастност отвъд разделителните линии.

Социалният му ефект е забележителен — филмът предизвиква глобален обществен отзвук, като подтиква към дебат за окупацията, расовото неравенство и човешкото страдание. Също така „Единствена земя“ поражда и противоположни мнения. Някои зрители и коментатори го определят като едностранчив и политически пристрастен, твърдейки, че представя израелско-палестинския конфликт прекалено емоционално и без достатъчно контекст за действията на израелската държава. Други, напротив, виждат в него мощен морален документ, който изисква да се чуят гласовете на потиснатите и който дава човешко лице на една трагедия и за двете страни, често приемана формално и дори абстрактно през политическите ѝ контексти.

В началото на юни 2025 година Базел Адра и Ювал Абрахам организират поредната акция в района на Масафър Ята като канят група световни журналисти да посетят района и дома на Адра, където е сниман филма, за да отразят тоталното унищожаване на тези места. Репортерите и техните пресавтомобили са спрени от маскирани войници на израелската армия и принудени да се върнат. Случаят е отразен в много световни медии в съчетание с остри обществени реакции и критики към армията и правителството на Израел.

Този филм е колкото чисто документално кино, граждански и човешки протест, толкова и автентичен документ за състоянието на един народ в условията на окупация в XXI век. В съвременния свят това не е локален национален, етнически или социален проблем, а международен политически и хуманитарен проблем, тъй като в ивицата Газа вече се говори за геноцид на цяла етническа общност. Рано или късно ще бъде дадена обективна оценка не само на случващото се там, но и на действията или бездействията на международната общност, на отделни държави, политици, военни и други отговорни лица. А докато този момент настъпи, дали днес или от дистанцията на времето реално заснетите кадри и архивните домашни видеа, включени (или не) в този филм остават в архивите на културната памет на човечеството, ще бъдат изключително стойностен автентичен материал за изследователи от различни научни направления и част от културни програми, разширяващи знанията ни едни за други и за това, което си причиняваме. Това са ценни качества и безспорен културен принос на този филм.

Още в първата година на своя екранен път филмът пожъна огромен фестивален успех. Получи награда „Оскар“ за най-добър документален филм през 2025 година, награда на публиката на International Documentary Film Festival Amsterdam (IDFA) за 2024 година, през същата година печели две награди на Берлинале - Panorama Audience Award и Berlinale Documentary Award, номинация за BAFTA, Европейка филмова награда за документален филм и номинация за европейски филм, и още над 90 награди и номинации от световни филмови фестивали. Филмът е Норвежко-палестинска продукция и към момента се разпространява във 24 държави по света.

Филмът *„Под купола“* (Under the Dome, Китай 2015) под режисурата на Чай Дзин разглежда проблема с екологичното замърсяване и качеството на въздуха в Китай. Филмът

представя личния разказ на режисьорката и журналистка Чай Дзин, която се заема с разследване на индустриалното замърсяване след установяване на сериозен здравословен проблем на член на нейното семейство, за който тя обвинява силно замърсеният въздух в градската среда. Във филма се използват данни, графики и интервюта с експерти, за да демонстрира токсичните ефекти на въглищните електроцентрали, индустриалните предприятия и замърсените реки върху здравето на населението и околната среда. Филмът дава възможност на обществото да разбере мащабите на екологичния проблем в Китай.

Въпреки успеха си, филмът има и противоположни мнения. Някои критици твърдят, че акцентът върху индустриите може да бъде политически чувствителен, а изнесените данни и обвинения срещу определени компании и власти биха могли да се възприемат като едностранчиви или непълни. Също така, поради чувствителността на темата, филмът е цензуриран или ограничен в разпространението си в Китай, което предизвиква дебат за свободата на словото и ролята на документалното кино като обществен коректив. В крайна сметка, „Под купола“ се смята за ключов екологичен документален филм, който съчетава личен разказ с мащабни данни, стимулира дебати за устойчиво развитие и оказва реално влияние върху общественото мнение по въпросите на околната среда в Китай.

Ефектът на този филм върху китайската публика е забележителен. „Филмът получи поне 200 милиона гледания в интернет, да не говорим за разпространението му чрез реципрочно препубликуване и от уста на уста. 200 милиона гледания за това време е трудно да си представим, особено когато осъзнаем, че към юни 2014 г. 632 милиона китайци са онлайн. Това означава, че за малко повече от 48 часа, на всеки трима потребители на интернет, един е гледал Чай Дзин!“ (Henchowicz, 2015, без страница) Отзвукът от онлайн излъчването на филма във всички онлайн платформи в Китай е наистина впечатляващ. „Социалните медии бяха залати за една нощ с новини за „разследването на смога на Чай Дзин“. В Weibo, китайския Twitter, същата тема има над 740 000 коментара и 330 милиона гледания.“ (Heng, 2015, без страница).

Филмът „*Порция „Гигант”*“ (Super-Size Me, САЩ, 2004) на режисьора Морган Спърлок поставя темата за „бързата храна“ и е провокиран от съдебното дело, заведено от настояниците на две непълнолетни момичета с наднормено тегло - Ашли Пелман и Джазлин Бродли срещу McDonald's Corporation, които обвиняват верига за бързо хранене, че техните производствени и търговски практики са подвеждащи и са причинили затлъстяване на непълнолетните момичета, консумирали тяхната храна (Pelman v. McDonald's Corp., 237 F. Supp. 2d 512 (S.D.N.Y. 2003))¹⁶. Делото няма успешен край за двете момичета и техните родители. Въпреки, че този случай повдига основателни въпроси относно границата между личната отговорност на индивида да се информира и грижи за себе си и от другата страна, ангажиментите на корпорациите към общественото здраве, съдът заключава, че отговорността е индивидуална и свързана с информираността, образоваността за собственото ни здраве, поведение и здравна култура. Делото влиза в новините и предизвиква подчертано подигравателно отношение към момичетата и семействата им. Именно това отношение към Ашли Пелман и Джазлин Бродли е горивото на идеята да се направи един филмов експеримент от страна на режисьора Морган Спърлок (който е и протагонист) и малък филмов

¹⁶ Повече за делото тук: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp2/237/512/2462869/>

екип. Те се заемат да изследват влиянието на бързото хранене върху здравето на хората чрез личен експеримент на режисьора, който в продължение на 30 дни консумира само храна от веригата McDonald's. Филмът демонстрира бързото наддаване на тегло, повишаване на холестерола, промени в психическото състояние и физическия капацитет, като показва конкретни медицински резултати и изследвания, свързани с хранителните навици.

Филмът предизвиква остри дебати и противоположните мнения, включително и критики, че експериментът е прекалено краен и не представя реалистично средностатистическата диета на „бърза храна“, както и че авторите сензационно подчертават опасностите, което може да доведе до изкривено възприятие на риска. Други анализатори отбелязват, че фокусът върху McDonald's може да пренебрегне по-широките социални и икономически фактори, които влияят на хранителните навици. Така или иначе „Порция „Гигант““ остава ключов документален филм за публичното повдигане на въпросите за здравословното хранене и отговорността на корпорациите, за влиянието на хранителната индустрия върху здравето, стимулира дискусии за хранителна култура и превръща личния експеримент в глобален активистки инструмент за промяна на обществени нагласи.

През 2006 година в университета в Линкьопинг (University of Linköping) под ръководството на проф. Фредрик Нюстрьом (Fredrik Nyström), преподавател и практикуващ лекар и с участието на 18 здрави субекти на възраст около 20 години се провежда научен експеримент, вдъхновен от „Порция „Гигант““, в който се следва режимът на Спърлок, но без ограничение за хранене само в една верига или с един вид бърза храна. Резултатите са доста любопитни като реално нито потвърждават, нито отхвърлят видяното във филма, а по-скоро задълбочават и сериозно разширяват научната информация до момента по темата за здравословното хранене (Kechagias, Ernersson, Dahlqvist, Lundberg, Lindström, Nystrom, 2008).

Филмът получава номинация за награда „Оскар“ за най-добър пълнометражен филм през 2005 година, както и награда за режисура на Edinburgh International Film Festival, 2004, две номинации и награда за режисура на Sundance Film Festival, 2004 и още над 10 награди и номинации. Боксофисът му е над 20,5 милиона долара при бюджет от 65 000 долара и е разпространен на всички континенти.

Последният документален филм включен във специализираната селекция е *„Солта на земята“* (The Salt of the Earth, Франция/Бразилия/Италия, 2014) на режисьорите Вим Вендерс, Жулиано Рибейро Салгадо. Филмът проследява живота и творчеството на бразилския фотограф Себастиао Салгадо, чиито фотографии документират човешката съдба, социалните неравенства, бедността и природните катастрофи по целия свят. Филмът показва както значимите фотографски проекти на Салгадо, така и неговите лични и професионални преживявания, включително възстановяването на обезлесени райони в Бразилия, което го превръща в активен екологичен и социален агент. В реалния живот „Институт „Земя““, който Себастиао Салгадо създава започва да развива сериозна образователна дейност в областта на възстановителната екология. Създаден е и специализиран център за обучения, който работи в сътрудничество с различни „международни природозащитни организации, с фондации и университети“, а до „края на 2012 г. той е разработил 700 образователни проекта, достигнали до 65 000 души в щатите Минас Жерайс, Еспириту Санту, Баиа и Рио де Жанейро – до фермери, кметове, политически лидери, учители в гимназии с лесотехнически и земеделски профил“ (Димитрова, 2015, без страница). Филмът сам по себе си също е част от целия този

път на промяна и процес на осъзнаване и принос към опазването и възстановяването на природата, но и създаването на етични нагласи, свързани с ценността на човешкия живот.

Филмът е многопластов, като позволява на зрителите да се запознаят с документалната художествена фотография като инструмент за социално въздействие, развива критическо мислене относно глобалните проблеми като бедност, миграция и екологични катастрофи и вдъхновява към лична и колективна отговорност за опазване на общия ни свят. Социалният ефект се изразява в повишаване на съзнанието за социална справедливост и опазване на природата, съчетавайки изкуства, екология и социална ангажираност. Филмът надскача битието си на визуалното свидетелство за живота на един изключителен творец като се превръща в мощен инструмент за осъзнаване и активизъм, а високата му естетика се преплита с меката топлина на чисто човешките отношения, любовта и доброта.

Документалният филм „Солта на земята“ печели освен номинацията за награда „Оскар“, три награди и една номинация на Международния фестивал в Кан, 2014 (Un Certain Regard - Special Jury Prize, Prize of the Ecumenical Jury - Special Mention, François Chalais Award - Special Mention и Nominee Un Certain Regard Award), награда César, 2015 за най-добър документален филм и още над 20 награди и номинации. Разпространява се в над 20 държави и има боксофис от близо 6 милиона долара¹⁷, като по-голямата част от приходите са от международно разпространение.

Филмите от специализираната селекция попадат в четири от тематичните и проблемни области на класификацията (Свят и околна среда, Власт и престъпления, Икономика и корпоративното влияние, Биографични портрети и лични истории) като представят както по-глобални процеси, така и по-специфични гледни точки и аспекти към определени обществено значими въпроси. Разбира се, тази специалната селекция може да се разшири или допълни и с други филми или специфични подтеми не само в четирите обхванати тематични и проблемни области, но в случая фокусът на анализите бе насочен към избраните десет филма с оглед връзката им с водещи теми и проблеми в съвременната култура и общество.

2. Специфика на документалните филми и форми като образователен инструмент

Последната част от този дисертационен труд се поставят основни въпроси, свързани с възможността да се прилагат информативни и художествени (игрални, документални, експериментални и др.) филми в рамките на формален или неформален образователен процес. Подобна практика е позната още от ранните години на развитие на филмовото изкуство в България и има характеристиките на образователна иновация. Днес, повече от 100 години по-късно добрите идеи и прозрения на предприемачи, управници и граждани са останали в миналото и в момента не се полагат никакви целенасочени, последователни и устойчиви държавни усилия в тази посока, поне не и в България. Важно е да се отбележи, че е крайно необходимо да започне да се създава специализирано аудио-визуално съдържание (документални и научно-популярни филми и форми) за образователни цели, което да бъде използвано адекватно в учебния процес не само в STEM центровете към училища и университети, но и процеса на допълнителни специализации или тематични обучения на

¹⁷ Подробни данни за боксофиса на филма могат да се видят тук: https://www.boxofficemojo.com/title/tt3674140/?ref=bo_rl_ti

различни социални и професионални групи. В един образователен процес могат да бъдат използвани два основни вида документални филми – образователни и научно-популярни филми и форми, създадени за образователни цели, както и тематични художествени документални филми, чиято цел не е специфично образователна, но имат образователен потенциал.

По отношение на спецификата на първия вид филми е много важно да се отбележи необходимостта да бъде разработена адекватна на съвременното специализирана методическа рамка, която да се използва при структурирането на учебното съдържание, което ще бъде илюстрирано или надграждано чрез филм в рамките на урок, лекция или етап от обучение. Много е важно тази специфична аудио-визуална продукция да бъде иницирана и продуцирана от държавни институции или организации с безспорен авторитет и капацитет, тъй като образователните политики са приоритет на държавата и именно така би могло да се гарантира високо качество и адекватност в съдържателен и естетически смисъл. Нещо повече, такива ресурси трябва да се създават с голямо внимание и отговорност, а не в спорадични акции и от случайни хора. Такива филми следва да се създават в сътрудничество между кинематографисти, специалисти в съответната област, педагози и психолози.

Концепциите за създаването на образователни филми би следвало да се разработят много внимателно и да се планират дългосрочно, за да може както постепенно да се покрива учебния материал за съответния етап на обучение, така и да се осигурява възможност за създаване на образователно съдържание, филми и форми и по актуални теми и проблеми. Съществено важно е да се балансира и прецизира и учебното съдържание, включено в един филм, и високо качество на аудио-визуалната интерпретация като кинематографични и естетически параметри. Защото освен информацията (научни факти, експерименти и т.н.), която ще бъде представена чрез този образователен инструмент, всеки филм допринася за развитието на общата и визуалната култура на учащите се. Хубаво е в този процес на обучение да се стимулират въображението и творческия подход към интерпретирането на наученото, както и да се развива естетическият вкус.

На следващо място е важно да се имат предвид някои основни, но и специфични функции на филми и аудио-визуални форми в контекста на времето, в което живеем не само от поръчителите и от екипите свързани с тяхното създаване, но и от учители, специалисти и родители. Такива основни функции могат да бъдат: *информираност и осведоменост; обучение и подготовка; развитие на систематично, критично, иновативно и творческо мислене; споделяне преживяване, социализация и интеграция; осмисляне на личностна и гражданска идентичност и развиване на способности за авторефлексия; ангажираност и социална промяна; създаване на адекватна представа за култура, културен процес и културно наследство.*

По отношение на художествените документални филми (пълнометражни, среднометражни и късометражни), които могат да се използват като образователен инструмент трябва да се започне с уточнението, че те не са създадени специално за образователни цели, но е изключително важно да бъдат включвани във формалното образование (или във формален учебен процес). Това би оказало положителен ефект най-малко в три посоки - достъп до изкуство и възпитание на вкуса (включително и чрез филми представящи други изкуства и творци); разширяване на хоризонтите, представите и познанията за света; стимулиране на социалното и културно включване и участие, на

творческа и/или гражданска активност.

Художествените документални филми могат да се ползват и в неформален образователен процес в подкрепа на културното многообразие, гражданската и социалната активност, на различни каузи, културни и социални инициативи. Особено социално ангажираното документално кино, представяйки различни перспективи и гледни точки по актуални теми и проблеми е способно да подтикне зрителите (в случая ученици, студенти и др.) към критично мислене и отношение или да насърчи към действие. Нещо повече, нарастващата популярност на филми, в които се засягат обществени и политически въпроси могат да окажат въздействие върху формирането на гражданска култура сред младежи от различни възрастови групи, които като цяло са по-незаинтересован от обществени взаимодействия, политика, функциониране на институции и др. подобни теми.

В съвременното информационно общество, където визуалната култура доминира, документалните филми притежават потенциала да бъдат не просто форма на изкуство или журналистика (публицистика), а активен агент на социална и/или културна промяна или трансформация. Именно затова киното като цяло лесно се превръща в ефективно образователно средство, което чрез ангажиращо и емоционално представяне на различни теми и проблеми, гледни точки и позиции спомага за по-задълбоченото разбиране и съпреживяване на житейските реалности чрез историите на хора и общности, различни от ежедневието на учениците.

Документалните филми и форми освен художествената и културна стойност и ценност, която притежават като произведения на изкуството през образователните си функции могат да създадат контекст за разбиране на сложни социални въпроси и да предоставят различни перспективи по отношение на такива теми и проблеми. Що се отнася до използването социално ангажирано документално кино с образователни цели трябва да се подчертае, че такива филми предоставят визуални и емоционални преживявания, които могат да засилят интереса, ангажираността и включеността в учебния процес, да спомогнат за повишаване на осведомеността и развиване на граждански и социални компетентности, да предоставят възможности за дебат, анализ и рефлексия върху социалните въпроси и проблеми, да насърчат ангажираност и активното участие на младите хора в обществени, социални и културни взаимодействия.

Заключение

Основният фокус на този дисертационен труд е насочен към изследване на разширяването на границите на културното и приложното поле на филмовото изкуство и по-специално на документалните филми и форми, които попадат обхвата на концепциите за социално ангажирани изкуства. Очертах се аспектите на трансформацията на документалното кино и филми като инструмент за социална промяна, влияеща на обществени процеси и нагласи, както на потенциала им да бъдат използвани в образователен процес.

В съответствие с основния изследователски проблем бяха изведени основни културни, образователни и социални функции на документалното кино чрез очертаване на взаимовръзките между документалните филми и форми и различни социално ориентирани направления в изкуството от втората половина на XX и началото на XXI век, което е

допълнено с дефинирането на основни тематични полета и подбрани филмови примери, проучване, съпоставяне и анализи на тяхното културно влияние, стойност и фактор на въздействие не само в сферата на филмовото изкуство. Основната изследователска хипотеза е потвърдена по аналитичен и емпиричен път чрез концептуализиране на системен модел (класификация) на водещите тематични и проблемни области в съвременното документално кино в контекста на социално ангажирано изкуство и на специализирана селекция на съвременни документални филми с висок импакт фактор и приложен потенциал в социалната, културната и образователната сфера. Изследването на процесите на превръщане на един документален филм в социален феномен и открояването на социокултурните и образователните функции на социално ангажираното документалното кино създават предпоставки и възможности за развитие на интердисциплинарни проекти и изследвания, които свързват различни творчески полета и сфери на живота.

Възходът на новите технологии, появата на нови начини на разпространение на информационно и неинформационно (културно) съдържание и промените в потребителските нагласи оказват значително влияние върху аудио-визуалната индустрия. И самото филмово изкуство днес е в състояние на постоянна и динамична взаимовръзка с алтернативните виртуални светове и дигиталните канали за разпространение, съчетавайки идеите и каузите с комуникационната динамика и икономическите нужди, и използвайки новите медии и технологии за достигне до глобална аудитория. От своя страна, новите зрители, които създава новата културна ситуация се позиционират като активни потребители на аудио-визуално съдържание с персонализирано отношение и желание за лесен достъп. А техните нови навици на гледане и форми на ангажираност, опосредствани от медийните и стрийминг платформи неизбежно оказват влияние върху производството и разпространението и на документалните филми и форми.

Дигитализацията, достъпността на висококачествени камери, техника и софтуер за постпродукция и специални ефекти, появата на изкуствения интелект и развитието на онлайн и стрийминг платформи и канали за видеосподеляне отварят нови полета за изява на независимите творци, и в частност на документалистите. Netflix, Hulu, Peacock, Disney+ и т.н. постепенно изместват традиционните телевизионни канали, особено за по-младата публика. Тези платформи вече предлагат на своите зрители възможности да избират сред огромно количество и разнообразие от филми от всякакви жанрове и форми, както и да гледат „на поискване“ и без прекъсвания и реклами. А Instagram и TikTok приучиха младата публика към кратките форми и мини-сериите, с епизоди с по-кратка продължителност. Тази нова ситуация създава възможности за независимите автори и продуценти да разширяват полетата си на реализация и да играят все по-важна роля в аудио-визуалната индустрия (не само кино и телевизия), именно благодарение на технологичната промяна. Те придобиват възможност да създават свои авторски проекти без необходимост от големи продуцентски компании или производствени студия. Много съвременни независими автори и продуценти вече създават творчески колаборации и международни мрежи, за да увеличат възможностите си за финансиране, производство и разпространение на своите филми. Тези мрежи позволяват обмен на идеи и ресурси, което подобрява качеството на продукцията и създава нов потенциал за развитие на творчески проекти. Нещо повече, от години съществуват възможности и самите зрители да подкрепят (crowd funding, fundraising) независими автори и филмови проекти, които предлагат уникален поглед върху актуални теми и проблеми, жанрови филми или

хибридни форми, различни от популярните комерсиални продукции. Едни от най-популярните платформи за търсене на финансиране на независими филмови проекти са WhyDonate, Seed&Spark, Indiegogo, Kickstarter, GoGetFunding и др.

Отчетлива тенденция от последните години е, че все повече автори и продуценти се ангажират със социално отговорни позиции и се стремят да създават филми и аудио-визуално съдържание, което подчертава важни социални, културни, екологични и т.н. проблеми. Те използват своите филми и като платформи, за да повишават осведомеността и да предизвикват обществена реакция, а не рядко и промяна. И документалното кино е много добре представено в тази посока, тъй като самата му природа го превръща в ефективен инструмент за предизвикване на обществен дебат. Така в последните десетилетия документалното кино премина доста отвъд традиционната си роля и се превърна в активен участник в обществения диалог с много различни функции наред с естетическите и културните.

Настоящото изследване очертава значимостта на документалните филми не само като форма на изкуство отразяващо действителността през истории, събития и личности, но и като фактор на въздействие, който може да формира обществени нагласи, да катализира публични дебати и дори законодателни инициативи. Чрез уникалните възможности да се представят реални хора, явления и обстоятелства, лични истории и проблеми, съвременната документалистика не само информира, но и провокира зрителите към размисъл и отношение, към избори и решения и не на последно място, към преосмисляне или промяна на възприятия, представи и разбирания за света и хората.

Справка за научните, научно-приложните и приложните приноси

Научни приноси:

1. Сравнително очертаване на развитието на документалното кино в контекста на социално ориентираните и ангажирани културни и творчески направления след втората половина на XX век и вписването му в съвременните концепции и тенденции за социално ангажирано изкуство;
2. Конструирание на оперативен модел за оценка на фактор на въздействие (импакт фактор) на документалното кино и филми в контекста на социокултурните и образователните взаимодействия;
3. Формулиране на основни характеристики и функции на документалните и научно-популярните филми и форми като образователен инструмент с оглед на тяхното ефективното прилагане във формален или неформален учебен процес.

Научно – приложни и приложни приноси:

4. Създаване на класификация на водещите тематични и проблемни области в съвременното документално кино в контекста на социално ангажирано изкуство, която предлага аналитичен инструмент за базова ориентация в значителното световно производство на документална филмова продукция, който може да бъде използван и приложен и за тематични изследвания в плана на национални кинематографии, за конкретни исторически периоди или при изследването на направления и тенденции, жанрови форми и формати;
5. Създаване на специализирана селекция на съвременни документални филми с висок импакт фактор и приложен потенциал в социалната, културната и образователната сфера, която може да бъде използвана в широк спектър от културни или образователни инициативи и програми.

Списък на научните публикации

Научни публикации:

1. Илиева, Д. (2025). *Съвременни предизвикателства към независими творци и артисти в сферата на социално ангажирано изкуство*, в: „Култура, медии и културен туризъм – 5“, т. 2. 2025, съставители: Лъчезар Андонов, Силвия Петрова, стр. 38-47, Университетско издателство „Неофит Рилски“, Благоевград
2. Илиева, Д. (2023). *За някои липсващи добри практики за подпомагане на усилията за ефективно приобщаващо образование в България*, В: Годишник на катедра „Философски и политически науки“, брой XIII/2023 г., с.80-99, Благоевград 2025

Участие в научни форуми:

1. Участие в Национална конференция „Критичност и Новаторство“, ЮЗУ, Благоевград, 2023
2. Участие в Студентска и докторантска научна сесия „Култура, медии и културен туризъм“ в рамките на XVI Национален студентски фестивал на изкуствата ЮЗУ, Благоевград, 2023

Участие в научни, образователни и художествено-творчески проекти:

1. Участие в проект „Театър в длан“ по Програма „Мобилност - Go&See“ с цел учене и преподаване, финансиран от ЕС - проведен уъркшоп на студенти от Свободния Брюкселски Университет, тема: Основни познания при видео заснемането, История на Българското кино;
2. Участие проект „Нашата сцена“, финансиран по програма „Еразъм+“ и ЕС; за реализация на творчески проект „Our stage“ в три действия, в три различни европейски града: Лисабон 2023, Амстердам 2023, Грац 2024.

Авторски творчески проекти:

1. Самостоятелна фотоизложба „Детски Спомен“ по повод Международния ден на детето, Регионален Исторически Музей, гр. Благоевград, 01.06.2023
2. Самостоятелна фотоизложба „Безкрайно лято“, Американски Университет в България, гр. Благоевград, 18.09.2023

Библиография:

Използвана литература:

1. Lorenz, Edward N., (1993). The Essence of Chaos, Appendix 1 – The Butterfly Effect/Predictability: Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set Off a Tornado in Texas?, с.181-184, UCL Press
2. Rees, A.L. (1999). A history of experimental film and video, From the Canonical Avant-Garde to Contemporary British Practice. British Film Institute: London
3. Lacy, S., (1995). Mapping the Terrain: New Genre Public Art. Seattle: Bay Press
4. Grierson, J., (1947). First principles of documentary, in grierson on documentary, Edited and Compiled by Forsyth Hardy, Harcourt, Brace and Company: New York
5. Grabias, M. (2013). Songs of Innocence and Experience: Romance in the Cinema of Frank Capra. Cambridge Scholars Publishing: Newcastle
6. Mamber, St., (1974). *Cinema Verite in America: Studies in Uncontrolled Documentary*, The Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England

Онлайн източници:

7. Георгиева, Г. Д., (2015). Кино-хрониката между „внезапния“ живот и архива на Революцията Галина, В: Пирон (електронно списание), Бр.11, 2015, стр.1-8; достъпно на: <http://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2015/11/2015-11-ggeorgieva-kinohronikata-mejdu-vnezapnia-jivot-i-arhiva-na-revoljuciata.pdf>
8. Грийнбърг, К., Авангард и кич, публикувано в сп. „Либерален преглед“, 31 Март 2016; Достъпно на: <https://www.librev.com/index.php/scribbles/essays/2953-2016-03-31-20-28-45>, посетено май 2025
9. Димитрова, Г., (2015). Солта на земята / The Salt of the Earth, Дъждовните гори на Салгадо израстват от телата на умиращите в Африка; В: Операция кино, 2015-03-19; достъпно на: <https://operationkino.net/2015/03/%D1%81%D0%BE%D0%BB%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%8E/>, посетено септември 2025
10. Иванова, И. (2023). Списание Кино. СПЕЦИФИКА НА ПРОБЛЕМА ЗА СТИЛА В КИНОТО, публикувано септември 2023; достъпно на: <https://spisaniekino.com/archive-kino/spisaniekino-septemvri-2023/специфика-на-проблема-за-стила-в-киното.html> посетено март 2025
11. Brody, R., (2014). The Godfather of Cinéma Vérité, July 31, 2014, В: The New Yorker; достъпно на: <https://www.newyorker.com/culture/richard-brody/godfather-cinema-verite>, посетено юни 2025
12. Calvario, L., (2016). 'Before the Flood': Leonardo DiCaprio's Climate Change Doc Gets Record 60 Million Views, В: IndieWire, November 16, 2016; достъпно на: <https://www.indiewire.com/features/general/before-the-flood-climate-change-documentary-record-60-million-views-1201747088/>, посетено август 2025
13. Flaherty, Robert; Encyclopedia Britannica; достъпно на: <https://www.britannica.com/biography/Robert-Flaherty#ref261260>, посетено май 2025
14. Kechagias, S., Ernersson, A., Dahlqvist, O., Lundberg, P., Lindström T., Nystrom, F., (2008). Fast-food-based hyper-alimentation can induce rapid and profound elevation of serum alanine aminotransferase in healthy subjects; В: BMJ Journals, Gut, Hepatology, Gut 2008; 57:649–654. doi:10.1136/gut.2007.131797; достъпно на: <https://gut.bmj.com/content/57/5/649> , посетено септември 2025
15. Henochowicz, A., (2015). Translation: Why Chai Jing Got the Chop, В: China Digital Times, Mar 4, 2015; достъпно на: <https://chinadigitaltimes.net/2015/03/translation-chai-jing-got-chop/> , посетено август 2025

16. Heng, Sh., (2015) Only In China: Why A Smog Documentary Sends Chinese Stocks Soaring To Trading Limit; B: Forbes Asia, Mar 02, 2015; достъпно на: <https://www.forbes.com/sites/hengshao/2015/03/02/only-in-china-why-a-smog-documentary-sends-chinese-stocks-soaring-beyond-trading-limit/>, посетено август 2025
17. Pedersen, E., (2015). 'Racing Extinction' Catches 11.5M Viewers For Discovery In Live+3, B: Deadline, December 8, 2015; достъпно на: <https://deadline.com/2015/12/racing-extinction-ratings-discovery-channel-louie-psihoyos-1201659300/#:~:text='Racing%20Extinction'%20Draws%2011.5%20Million%20Viewers%20In%20U.S.%20TV%20Premiere>, посетено август 2025

Други електронни източници:

18. Енциклопедия Британика (Encyclopædia Britannica), източник: <https://www.britannica.com/biography/Robert-Flaherty#ref261260>
19. Нобеловата награда за мир за 2007 година на вицепрезидента Ал Гор. достъпно на: <https://www.dw.com/bg/%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D0%BB%D0%B0%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%B0%D1%82-%D0%B7%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D0%B0%D0%BB-%D0%B3%D0%BE%D1%80-%D0%B2-%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B8%D0%BD/a-2844738>; посетено септември 2025
20. Програма „Социално ангажирани изкуства“, 2023 достъпна на <https://ncf.bg/bg/novini/otvorena-za-kandidatstvine-program-socialno-angajirani-izkustva-2023/372>, посетено март 2025
21. An Inconvenient Truth Awards; достъпно на: https://www.imdb.com/title/tt0497116/awards/?ref_=tt_awd; посетено септември 2025
22. Citizenfour - Doc Impact Award за 2016 година, достъпно на: <https://docimpacthi5.org/films/citizenfour>, посетено март 2025
23. Citizenfour - Docimpacthi5 (2016), Impact Report; достъпно на: <https://docimpacthi5.org/files/citizenfour.pdf>, посетено август 2025
24. Pelman v. McDonald's Corp, достъпно на: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp2/237/512/2462869/>, посетено март 2025
25. Thank You for the Rain - Doc Impact Award за 2019, Доклад достъпен на: <https://docimpacthi5.org/files/thankyoufortherain.pdf>, посетено януари 2025
26. The Numbers - класация за документални филми на всички времена в световен мащаб; достъпна на: <https://www.the-numbers.com/box-office-records/worldwide/all-movies/genres/documentary>, посетена януари 2025
27. The Salt of the Earth, боксофис информация достъпно на: https://www.boxofficemojo.com/title/tt3674140/?ref_=bo_rl_ti, посетено на Септември 2025

Филмография:

1. *10 на десет* (10 on Ten), Иран, 2004, реж. Аббас Киаростами
2. *20 дни в Мариупол* (20 Days in Mariupol), Украйна, 2023, реж. Мстислав Чернов
3. *Аз, един черен* (Me, a Black/Moi, un noir), Франция, 1958, реж. Жан Руш
4. *Акт на убийство* (The Act of Killing) Дания, Индонезия, Норвегия, Великобритания, 2012, реж. Джошуа Опенхаймър
5. *Арво Пярт: Робърт Уилсън – Изгубеният Рай*, Германия, 2015, реж. Гюнтер Ателн
6. *Бабий Яр: Контекст*, Нидерландия, Украйна, 2021, реж. Сергей Лозница
7. *Благодарим за дъжда* (Thank You for the Rain), Норвегия/ Великобритания, 2017, режисьор Джулия Дар
8. *Боулинг за Колумбайн* (Bowling For Columbine) САЩ, 2002, реж. Майкъл Мур
9. *Брейкинг нюз*, България, 2019, реж. Асен Владимиров
10. *Бягство* (Flee), Дания/Франция/Швеция, 2021, реж. Йонас Похер Расмусен
11. *В търсене на Захарния човек* (Searching for Sugar Man), Швеция/Великобритания, 2012, реж. Малик Бенджелул
12. *Валс с Башир* (Waltz with Bashir), Израел, Германия, Франция, 2008, реж. Ари Фолман
13. *Всичко, което диша* (All That Breathes) Индия, 2022, реж. Шонак Сен
14. *Всичко трябва да падне* (Everything Must Fall), Южна Африка, 2019, реж. Рехад Десай
15. *Второто освобождение*, България, 2021, Светослав Овчаров
16. *Вътрешна афера* (Inside Job) САЩ, 2010, реж. Чарлз Фьргюсън
17. *Голямото разбиване* (The Great Hack) САЩ/Великобритания, 2019, реж. Карим Амер, Джехане Нужаим
18. *Гражданин четири* (Citizenfour), САЩ/Германия, 2014, реж. Лаура Пойтрес
19. *Далеч от Виетнам*, Франция, (1967), реж. Жан-Люк Годар, Уилям Клайн, Албайн Реснаис
20. *Да се обадиш на г-н Смит*, Великобритания, 1943, реж. Стефан Темерсон, Франсиска Темерсон
21. *Двадесет фута от славата* (Twenty Feet from Stardom), САЩ, 2013, реж. Морган Невил
22. *Двама мъже и гардероб* (Dwaj ludzie z szafą), Полша, 1958, Роман Полански
23. *Десет*, Иран, 2002, реж. Аббас Киаростами
24. *Дисидентът* (The Dissident) САЩ, 2020, реж. Брайън Фогел
25. *Единствена земя* (No Other Land), Палестина/Норвегия, 2024, реж. Базел Адра, Ювал Абрахам, Рашел Сзор, Хамдан Балал
26. *Живот на Земята* (Life on Earth, BBC) Великобритания, 1979, реж. Ричард Брок, Питър Крофорд, Ейдриън Уорън, Дейвид Атънбъро
27. *Животът на птиците* (The Life of Birds) Великобритания, 1998, Mike Salisbury
28. *Заливът* (The Cove) САЩ, 2009, реж. Луи Психойос
29. *Защо воюваме* (Why We Fight) САЩ, 1942-1945, реж. Франк Капра
30. *Как да оцелеем след чума* (How to Survive a Plague), 2012, САЩ, реж. Дейвид Франс
31. *Коянискатси* (Koyaanisqatsi), САЩ, 1982, реж. Годфри Реджио
32. *Лятото на душата... или когато революцията не можеше да бъде излъчена по телевизията* (Summer of Soul... Or, When the Revolution Could Not Be Televised), САЩ, 2021, реж. Ахмир Томпсън (Questlove)

33. *Медена земя* (Honeyland), Северна Македония, 2019, реж. Тара Котевска, Любомир Стефанов
34. *Моралът е доброто*, България, 2022, реж. Веселин Диманов
35. *Моят учител октопод* (My Octopus Teacher), Южна Африка, 2020, реж. Пипа Ерлих, Джеймс Рийд
36. *На ръба на демокрацията* (The Edge of Democracy), Бразилия/Великобритания, 2019, реж. Петра Коста
37. *Надпревара с изчезването* (Racing Extinction), САЩ, 2015, режисьор Луи Психойос
38. *Нанук от Севера* (Nanook Of The North), САЩ/Франция, 1922, реж. Робърт ДЖ. Флаерти
39. *Наука за морето*, България, 2022, реж. Стоил Димитров и Борасав Камилев
40. *Неудобната истина: Истината към властта* (An Inconvenient Sequel: Truth To Power) САЩ, 2017, реж. Бони Коен, Джон Шенк
41. *Неудобната истина* (An Inconvenient Truth), САЩ, 2006, режисьор Дейвис Гугенхайм
42. *Никога не си го имал: Вечер С Буковски*, Италия, 2016, реж. Матео Боргард
43. *Нощ и мъгла* (Nuit et brouillard), Франция, 1956, реж. Ален Рене
44. *Naqoyqatsi*, САЩ, 2002, реж. Годфри Реджио
45. *Окото и ухото*, Великобритания, 1945, реж. Стефан Темерсон, Франсиска Темерсон
46. *Огън в морето* (Fuocoammare), Италия, 2016, реж. Джанфранко Рози
47. *Отело*, България, 2008, реж. Иван Младенов
48. *Пет* (Five Dedicated To Ozu), Иран, 2003, реж. Аббас Киаростами
49. *Под купола* (Under the Dome), Китай, 2015, реж. Чай Дзин
50. *Порция „Гигант“* (Super-Size Me), САЩ, 2004, реж. Морган Спърлок
51. *Последната линейка на София*, България, Германия, Хърватия, 2012, реж. Илиан Метев
52. *Преди края*, България, 2020, реж. Елдора Трайкова
53. *Преди потона* (Before the Flood), САЩ, 2016, реж. Фишър Стивънс
54. *Powaqqatsi*, САЩ, 1988, реж. Годфри Реджио
55. *Рестрепо* (Restrepo) САЩ, 2010, реж. Тим Хедърингтън, Себастиан Юнгер
56. *Солта на земята* (The Salt of the Earth), Франция/Бразилия/Италия, 2014, реж. Вим Вендерс, Жулиано Рибейро Салгадо
57. *Състоянието на планетата* (State of the Planet, BBC), Великобритания, 2000, реж. Джон Линч, Нийл Найтингейл
58. *Съюз* (Union) САЩ, 2024, реж. Стивън Мейнг и Брет Стори
59. *Тихият свят*, Франция, 1956, реж. Жак Кусто и Луи Мал
60. *Тихо наследство*, България, 2021, реж. Петя Накова
61. *Триумф на волята* (Triumph des Willens), Германия, 1935, реж. Лени Рифенщал
62. *Търговец* (Salesman), САЩ, 1969, реж. Албърт Мейсъл, Дейвид Мейсълс, Шарлот Зверин
63. *Училище За Надежда*, България, 2024, реж. Яна Алексиева
64. *Фаренхайт 9/11* (Fahrenheit 9/11), САЩ, 2004, реж. Майкъл Мур
65. *Частният живот на растенията* (The Private Life of Plants, BBC), Великобритания, 1995, реж. Нийл Лукас, Ричард Брок, Дейвид Атънбъро
66. *Червеният параклис* (The Red Chapel), Дания, 2009, реж. Мадс Брюгер
67. *Чичо Тони, тримата глупаци и ДС*, България, 2013, реж. Мина Милева, Весела Казакова

Декларация за оригиналност

Докторант: Десислава Илиева

Катедра по телевизионно, театрално и киноизкуство
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Декларирам, че:

1. Тази дисертация е мое оригинално научно изследване и постигнатите научни резултати са изцяло следствие на моите усилия;
2. Всички цитати, позовавания, препратки и източници са напълно идентифицирани като такива в изследването и са посочени с техния автор в текста, библиографията или бележките под линия;
3. Резултатите и приносите, които представям в дисертационния ми труд са оригинални и не са заимствани от изследвания и публикации, в които не участвам.

Докторант: Десислава Илиева

24.11.25 година

Благоевград

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„НЕОФИТ РИЛСКИ“

FACULTY OF ARTS
DEPARTMENT OF TELEVISION, THEATRE AND CINEMA ARTS

DEISLAVA ANDONOVA ILIEVA

***"The Cultural and Educational Functions of Contemporary Documentary Cinema
in the Context of Socially Engaged Art"***

ABSTRACT

dissertation

for the award of the educational and scientific degree “Doctor”

8.4. Theater and Film Arts

/Film Studies, Film Art and Television/

Scientific supervisor

Assoc. Prof. Irina Kitova

Blagoevgrad

2025

The dissertation was discussed and referred for public defense at an extended meeting of the Department of Television, Theater, and Film Arts at South-West University "Neofit Rilski," Blagoevgrad, held on November 24, 2025.

The dissertation "The Cultural and Educational Functions of Contemporary Documentary Cinema in the Context of Socially Engaged Art" has a total volume of 236 pages and includes an introduction, three chapters, a conclusion, a list of contributions, a list of scientific publications, a bibliography with 239 sources, and a filmography with 237 titles.

The defense will take place on 11th of February 2026 at 11:00 a.m. in Blagoevgrad, Academic Building 4 of South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, floor 5, room 4503, before a scientific jury composed of: Prof. Dr. Andronika Martonova , Assoc. Prof. Dr. Klavdia Kamburova, Assoc. Prof. Dr. Margarita Bozilova-Andonova, Assoc. Prof. Valeria Krachunova-Popova, Assoc. Prof. Dr. Krum Ivanov.

The materials are available from the secretary of the Department of Television, Theater, and Film Arts in Academic Building 4 of South-West University "Neofit Rilski," Blagoevgrad, 5th floor, room 4503.

Contents:

Introduction	4
Chapter One: Fundamental issues in debating the nature of socially engaged art and its connections to documentary film	8
1. Tracing the genesis of the concept of socially engaged art	8
1.1. The Influence of mid-twentieth-century Avant-garde movements on the formation of socially engaged art	9
1.2. Conceptualizing the contemporary understanding of socially engaged art	12
2. Documentary cinema and films in the context of socially engaged art	15
Chapter Two: Contemporary documentary cinema as a sociocultural phenomenon	19
1. Features of the artistic interpretation of social themes in contemporary documentary cinema	19
2. Leading problem areas and current topics in the focus of documentary filmmakers	20
Chapter Three: Documentary cinema in the field of contemporary culture and education	24
1. Specialized selection of contemporary documentary films with high impact factor and applied potential in the cultural and educational sphere	24
2. Specificity of documentary films and forms as an educational tools	34
Conclusion	36
References	38
List of scientific publications	39
Bibliography	40
Filmography	42
Declaration of originality	44

Introduction

In an era of accelerated technological development, the arts, like all spheres of life, are forced to adapt to the new cultural and informational situation. In the context of hyper-competition in the production of images and content for social media and video sharing channels, cinema faces a number of challenges – to close itself off in its own sphere or to expand its fields of influence and application. Since change itself is an integral part of the nature of cinema, films (combining visual, audio, and textual aspects; aesthetic, ethical, educational, informational, and other functions) offer unparalleled potential for cultural and social communication, for impact and influence on public issues and groups at the local and global levels.

It is precisely this aspect of the public manifestation of documentary cinema—specifically engaged with contemporary themes and issues, and reflecting upon social interactions—that constitutes the **subject** of the present study. It is precisely through this realization that documentary cinema represents a powerful tool through which not only real stories about people and events can be told, but also various forms of impact on a very broad and diverse audience and interactions, including within the framework of formal or informal educational processes. It is therefore logical that the subject of the study should cover documentary cinema as a social phenomenon and the mechanisms through which films acquire social influence beyond their purely artistic impact. Respectively, films that have become a social phenomenon and cultural marker for problems or changes in individual or group representations and models that influence public attitudes, values, social movements, and transformations.

Contemporary cultural, social, and educational practices for using cinema and films in the perspective of socially engaged art for educational purposes will also be presented. This specific focus positions as the **object** of inquiry contemporary documentary films produced over the past 25 years, which address themes, narratives, and issues characterized by a high degree of social sensitivity and contemporaneity, and which exert a sustained impact on groups and communities at both local and global levels. Various dominant thematic areas can be identified, such as *environmental protection* (climate change, the state of ecosystems, etc.), *power and crime* (political influence and corruption, crime, human rights, military conflicts, etc.), *economy and corporate influence* (business impact on the environment and communities, corporate scandals, labor rights and exploitation, etc.), *social groups and ethnic communities* (understanding others, discrimination, inequalities, etc.), *quality of life* (access to resources, health and food, etc.) and others.

The state of natural resources, pollution and endangered ecosystems, climate change, environmental disasters, and human impact on nature are the main subtopics related to environmental protection issues. Over the past 25 years, documentary production with similar thematic content has grown significantly, thanks in part to numerous popular science television and broadcast companies and channels. A significant portion of the films created related to our planet, its flora and fauna, and the changes and problems affecting it, concern specific areas, regions, and communities and, accordingly, have significant social importance and such films can be employed in a wide range of instructional and educational activities. It may be stated that this is a particularly pertinent area of inquiry, which has gained increasing prominence over the past 25–30 years.

Topics related to the abuse of power, especially when such abuse constitutes a violation of human rights, also remain highly relevant. Special focus will be placed on crimes and manipulations

committed by official authorities, rulers, and high-ranking individuals, including revelations related to events that have affected human destinies for generations. In this regard, documentary films depicting individual and group struggles for justice and truth, for human rights, the right to vote, the right to information, the role of the media, and the fight against corporations and the actions they take to protect their interests will also be examined. Similar topics and issues also refer to the corporate world and the influence of large corporations on the lives of different groups of people, which are also being addressed more and more often, especially in recent years, and the documentaries created are causing a strong public response.

Another dominant problem area that will be presented in a thematic documentary production, which has gained exceptional popularity especially in recent years, is related to quality of life and health care, and especially to the culture of nutrition, concepts of healthy eating, clean foods, and the policies of large corporations involved in food production and business operators in this field. This topic has become particularly relevant in recent years among the younger generation, as issues such as eating disorders and health problems among children and young people have gained visibility.

From everything said so far, the undoubted **relevance of the topic and the objectives of the study** can be deduced. The study will propose a classification of the leading thematic and problem areas in documentary cinema, according to the most visible trends of the last 25 years, which show a growing popularity and weight in the thematic content of television and broadcast companies and channels, streaming platforms, digital media, and networks. These themes and areas also focus the interests of production and distribution companies involved in documentary cinema and films, as well as authors of independent projects.

That is why this dissertation will examine the impact of a specific group of documentary works (films and short films) whose genesis and creative motivation of the authors and producers is to draw attention to important topics, provide access to facts and information, or make issues affecting large groups of people or their rights accessible to a wide audience, which in turn presupposes social impact and reactions, as well as possible change.

“Thus, the **central research problem** is focused on how documentary cinema and film are transformed from an art form into an instrument of social change—one that influences public attitudes, representations, values, and perceptions, and has the potential to provoke collective action or change. The public impact (or impact factor) of cinematic art will be examined by tracing the processes and patterns through which documentary films acquire the status of a social phenomenon that extends far beyond the aesthetic boundaries of film art.

This research problem outlines the parameters of the possible cultural and educational functions of documentary cinema with a focus on public and social issues through selected film examples and the study of effective models of impact in the field of public interactions. Various aspects of these processes will be examined, including film expression and creative interpretation of authentic situations, human destinies, events, or phenomena that provoke strong reactions, emotions, and reflection in viewers, but also public and even institutional reactions.

With this in mind, a specialized selection of ten films will be made in the course of the study, representing different aspects of key thematic and problem areas, whose high impact factor will be carefully analyzed. The selection will be made on the basis of complex criteria, including statistical data on ratings and box office results, prestigious festival selections and awards, scope of screening and distribution, response in the specialized press and publications, access to different audiences, reactions, and changes brought about. In practice, this also delineates **the principal methodological**

approach of the study, which may be defined as interdisciplinary—combining investigations and analyses of scholarly literature, specialized film criticism, statistical data, films, and other sources; as well as the summarizing, classifying, selecting, and substantiating of theoretical concepts, among other procedures.

The study will cover documentary films from different genres and periods produced in the last 25 years that have gone beyond aesthetic evaluation and provoked strong public reactions, i.e., have become social phenomena. In terms of content, these films represent different cultural contexts, social systems, and problems. An important point is that the selection of these films also took into account the potential educational effect they could have on different groups of viewers. It should be emphasized that in this case we are not talking about documentaries and forms that have been created specifically for educational purposes, but rather those that, thanks to their themes, the issues, characters, artistic and/or informational qualities, can be used as an educational tool and presented or studied in an academic environment and examined in terms of their value, cultural and social impact. The same applies to their use in informal or self-directed learning processes, creating new opportunities to expand the knowledge and capacity of different target groups and individuals.

Of course, due attention will also be paid to the "response" of the opposing side, or rather the reactions and actions that follow the release of the films by industries, administrations, companies, and entrepreneurs who are the subject of investigations and revelations in these films. These responses are often extremely powerful in an attempt to cover up the truth or protect private corporate interests. Last but not least, attention will be paid to processes of increasing the engagement of different groups of people with significant social issues and problems through other films outside the special selection. This will allow for a more comprehensive overview of the processes of influencing social, cultural, or other groups and an attempt will be made to assess the potential of such films to support the educational process in both formal and informal settings. This potential and opportunity for interaction through the mediation of a cultural product or work of art can lead to a break with conformist and/or consumerist attitudes in the name of public awareness and engagement.

The research hypothesis assumes that documentary cinema and films which successfully portray significant social themes and issues possess a greater potential to attain the status of a social phenomenon and to influence society by eliciting changes in the attitudes, representations, expectations, and dispositions of large groups of people. This, in turn, may lead to possible solutions—or at least attempts at solutions—to the problems presented in the films. It should also be noted that even the broad public response that a documentary film on a specific social issue (problem documentary film) can provoke is sufficient reason for it to be used in the educational process. In this perspective, various aspects of the educational potential of such films will be examined, including through an analysis of the expressive and pictorial approach of the authors, which in itself also has an educational effect in terms of general culture and taste education through the impact of audio-visual means of expression. The aspects related to the social awakening of people and the stimulation of their engagement with the world around them and their sense of public duty and belonging should not be overlooked. It is in this context that socially engaged art is defined as a historical condition and contemporary trend.

Thus, the positioning of documentary cinema and problematic documentary films in the field of socially engaged art in the present study is not accidental, because by becoming a social and cultural phenomenon, these films qualitatively expand their field of influence and their functions, which are no longer only aesthetic and cultural.

The primary objective of the study is to highlight the cultural, social, and educational functions of socially engaged (issue-driven) documentary cinema, as well as the influence of this type of film within various spheres of society.

Documentary films created with the aim of telling real stories about serious topics, problems, and human destinies often reveal complex social, political, and cultural interrelationships. They are objective testimonies of real people and/or events that confront us with challenges, moral dilemmas, and questions about the world we live in and our place in it, prompting us to care for and take responsibility for nature and humanity. Also, when it comes to social interactions, such films can support the exploration of cultural diversity and help us appreciate and understand different cultures, religions, and communities. This again corresponds to the potential educational functions of such films for a wide range of disciplines in formal or informal educational processes.

The specific sub-objectives of the study include examining the processes and patterns through which cinema acquires influence beyond its aesthetic context and impacts social processes, thereby generating social phenomena around particular films, creating social phenomena around certain films and triggering the "butterfly effect"¹ (Lorenz 1993, 181-184). How these films become a specific phenomenon in which, in addition to the artistic achievements of their authors, various influences of varying strength and character that go beyond the boundaries of art and culture can be studied.

Also, analyzing certain films and their social significance in the context of real events and their current interpretation. As well as outlining the lasting change that has been caused or aided by the films themselves, what has been achieved at the time of the events and how relevant it is to the current moment.

The main research tasks encompass analyzing the social, cultural, and educational contexts in which thematically problem-focused documentary films are created and/or acquire significance beyond the realm of cinema, thereby becoming catalysts for social change. They also include the development of an effective model for assessing the impact factor of such films, as well as evaluating the educational potential of films with a high impact factor through an examination of the social effects and changes they generate. In this way, an attempt will be made to expand the scope of contemporary socially engaged art and the potential for connecting cinema with other spheres and fields through social engagement and activism.

With their growing popularity, socially engaged documentaries also give rise to a number of controversies. These include questions about the policies of production companies and distribution channels, or about the objectivity, commitment, or bias of the authors and the characters in the stories presented, the ethical aspects of working with vulnerable groups, or the possibility of manipulating public opinion. Furthermore, although they provoke social change, these films sometimes encounter resistance from institutions and interests that feel threatened by their impact and influence.

The historical aspects, opportunities for development, and potential for expanding the influence of both socially engaged art and documentary cinema in the contemporary cultural situation are directly linked to the development of technology and communications. It is precisely in recent decades that documentary cinema, and especially television documentary forms, have significantly expanded their media and cultural presence, influence, and the boundaries of traditional viewer

¹ The butterfly effect was described by Edward Lorenz in his 1972 speech entitled *Predictability: Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set Off a Tornado in Texas?*

interest, becoming a means of social impact and informal education.

Documentary cinema has proven to have serious potential to be not only a cultural but also a social and educational phenomenon, as well as a powerful tool for raising awareness and rethinking current issues—from human rights to environmental problems and economic inequalities. Through their authenticity and emotional power, documentary films have serious potential to inform, educate, excite, inspire, and mobilize society to action. And in today's world, where remote but extremely active communication creates unprecedented connectivity between people, socially engaged documentaries can have a significant impact on the cultural environment by provoking debate and stimulating active citizenship. From an educational perspective, this type of cinema and films can be used effectively as a tool in curricula aimed at developing critical thinking and social sensitivity in pupils and students.

Chapter One: Fundamental issues in debating the nature of socially engaged art and its connections to documentary film

1. Tracing the genesis of the concept of socially engaged art

The first chapter of the dissertation examines the fundamental aspects of socially engaged art and its first steps through historical tracing and development. Socially engaged art is a concept that describes forms of artistic practice aimed at actively engaging with society by addressing social, political, and cultural themes, issues, and questions. This primarily creative attitude and trend should not be arbitrarily equated with the sociological aspects and interpretations of art. This trend gained momentum in the mid-20th century and underwent a qualitative transformation at the beginning of the 21st century. It mainly reflects changes in the understanding of the role of art in society and ideas for stimulating active interaction between artists, works, audiences, and communities.

Historically, art has always been linked to the reflection of social realities and has often served as a means of expressing social and political ideas. For this reason, the emergence of socially engaged art as an independent trend is often overlooked, based on previous cultural contexts of different historical periods, directions, and movements. Socially engaged art is an artistic practice aimed at actively interacting with society by addressing social, political, and cultural issues. It reflects a change in the understanding of the role of art—from aesthetic expression to a means of public dialogue and participation. However, a quick historical look at the past can outline the logic behind the emergence of socially engaged art as an awareness of a creative position, an independent and visible cultural trend, especially in the 20th century and beyond.

In the 19th century, with the development of the industrial revolution and growing social inequalities, an affinity for social themes was once again observed in the various arts. Artists began to depict the lives of ordinary people, working conditions, and social conflicts. Socially realistic works depicting the lives of ordinary people became established as an artistic trend, and there was an increase in stylistic diversity as a counter-reaction to academicism in art and other dominant styles. The political, civic, or social engagement of artists at the end of the 19th century can also be

highlighted as a visible trend. Critical realism as a trend in Western European science and art brought to the fore the artists' inclination to explore the world in which they lived in terms of events, personalities, and phenomena, seeking the real reasons for the state of things and objectivity in the interpretation of reality. Art meets the social concept of truth.

The beginning of the 20th century was marked by revolutions and military conflicts, accompanied by global political and social crises and changes that stimulated the development of socially engaged art, creative attitudes, and artistic trends. Political and social crises gave impetus to modernism and avant-garde movements of this period. Cubism, futurism, constructivism, and Dadaism laid the foundations for the idea of art as a catalyst for social change. Russian constructivism, for example, aimed to use art to transform society, partly under the influence of the ideas of the October Revolution.

After the October Revolution in 1917, art in the Soviet Union took on a new social role, with its main focus being the promotion of communist ideas. Socialist realism became the main style in the Soviet Union, depicting the "new man" in communist society. The same process was observed with the emergence of National Socialism in Germany and Fascism in Italy, where, alongside propaganda art, a counter-reaction emerged - so-called *anti-fascist art*, socially and politically engaged in its essence and genesis, which played an important role in the struggle and resistance against totalitarian regimes. In Germany, Italy, and Spain, many artists and writers opposed Nazi and fascist ideology through their works.

During the Second World War, socially engaged creators began to focus on themes such as civil rights, feminism, ecology, and anti-colonial struggles. Visual arts, cinema, and literature became platforms for active social critique and protest against inequalities and injustices, as well as for the presentation of new cultural concepts or countercultures. At the same time, abstract expressionism established itself as the leading artistic aesthetic direction and movement in America. Artists such as Jackson Pollock and Willem de Kooning sought to express personal emotions and spontaneity through abstract forms and colors.

After World War II, avant-garde trends and movements in art underwent a significant transformation, reflecting social, political, and technological changes in the world. Avant-garde attitudes and concepts continue to be an important force, inspiring new ideas and forms of expression that challenge traditional artistic boundaries.

1.1. The influence of mid-twentieth-century Avant-garde movements on the formation of socially engaged art

After the mid-20th century, the world witnessed significant social, political, and cultural changes that were also reflected in the development of art as a form of reflection on the state of the world. The avant-garde trends of the pre-war period abstracted the artist, the creative act, and the object of the creative process from the world. Avant-garde culture was born out of a new attitude towards the world, a new social or historical critique that "confronts our current society not with some timeless utopias, but soberly examines, from a historical perspective, the cause-and-effect relationships, precursors, justifications, and functions of the forms that underlie every society"

(Greenberg 2016, no page number).

With regard to cinema, it can be said that the change from one trend to another does not have a clear boundary, but initially manifests itself through subjective creative interpretation, develops through creative circles, transfers to other circles in different national cinematographies, and becomes increasingly visible in the field of culture and the arts. And even though it is such a young art form, cinema reflects in one way or another the time in which it is immersed. A number of documentary filmmakers such as John Grierson, Henry Storch, Joris Ivens, Edgar Anstey, Humphrey Jennings, Alberto Cavalcanti, Len Lye, and others are working hard to expand the boundaries of documentary cinema, establishing it as a significant art form. The creative circle of documentary filmmakers around John Grierson, known as the , has been described as the authentic "British avant-garde movement of its time" (Rees 1999, 52).

At the same time, creative associations proclaiming the ideas of surrealism, Dadaism, constructivism, etc., with their diverse subdivisions, such as Dada-Futurism, etc., were formed in various national cinematographies. An example of the latter is the work of Stefan and Franziska Temerson, whose 1937 film *The Adventures of a Good Citizen* inspired Polanski's 1957 surrealist film *The last two films* were made in London during the war - *Call Mr. Smith* (1944) and *The Eye and the Ear* (1945). Two specific lines can be outlined within the field of various modernist movements and avant-garde culture itself - one of detachment from the world, with a focus on the inner world, and the other of engagement with the world, with a focus on the external world.

They outline two specific lines within the field of various modernist trends and avant-garde culture itself—one of detachment from the world, focused on the idea of pure art, and the other of challenging traditional concepts of art with an emphasis on experimentation, a subjective view of the world, personal and/or social engagement, political contexts, ideological constructs, the liberation of form from conventional frameworks, the means and object of the creative act, stimulating interaction between the different arts and the search for new avenues for artistic expression. This was a time of extremes in all possible aspects – of transition and collisions between the major mainstream currents of modernism and postmodernism, with the latter evolving into a wide variety of postmodern trends and styles at the end of the 20th century and beyond.

In the years after World War II, anti-war movements became particularly prominent, finding reflection in art after the political and social changes and in the conditions of the so-called Cold War and civil movements related to the struggle for civil rights, which inspired artists, representatives of various arts, movements, and schools to become actively involved in public debate. This trend continued in subsequent periods. However, even then, art began to become a global platform for expressing protest against racism, military conflicts, social injustice, and other issues. But even then, art began to become a global platform for expressing protest against racism, military conflicts, social injustice, and other pressing issues.

Documentary cinema from this period reflects both current artistic trends and the ideas of the time. For example, in the short documentary *Night and Fog* (1956), screenwriter Jean Cayrol² and director Alain Resnais connect the past and the present in a non-linear narrative, using contrast and counterpoint³, which significantly enhances the film's impact. This film is still part of cultural and

² He himself survived the Mauthausen and Gusen concentration camps.

³ For example, at the beginning of the documentary footage shot at the sites of the *Auschwitz* and *Majdanek* concentration camps, a voiceover describes the rise of the Nazis and the atrocities to which the prisoners were subjected.

educational programs related to understanding the difficult legacy of World War II.

Another notable example from this period is *Far from Vietnam* (1967), directed by Jean-Luc Godard, Joris Ivens, William Klein, Claude Lelouch, Chris Marker, Alain Resnais, and Agnès Varda. The film is composed of different segments from various visual materials that present different aspects of the theme.

Contemporary film theory often refers to this type of film with a fragmented narrative as omnibus films. This approach is very characteristic of the postmodern period in art, and more specifically of cinema in the 1990s and early 21st century, when linear narrative gave way to ideas and concepts for creating a different meta-narrative in film.

Among the aesthetic trends of the mid-20th century, there are others that managed to transcend or strongly influence artists of subsequent periods. Minimalism had such a fate, and in the new era it transformed into a variety of thematic sub-styles. From its very inception, this aesthetic trend offered a radical counterpoint to the complexity and emotionality of previous artistic directions and creative movements. In contemporary documentary cinema, a good example of these trends are three documentaries by Iranian director Abbas Kiarostami – *Ten* (2002), *10 on Ten* (2004), and *Five Dedicated to Ozu* (2003). In these films, the authors' creative explorations are intricately intertwined with aspects of experimental cinema and ideas characteristic of minimalism and conceptual art, which will also be examined in the study.

In contemporary documentary cinema, and especially in its television forms, one of the most persistent trends is the presentation of events and cultural situations, creative trends and movements, artists and works of different styles and directions in documentary series or films. For example, in recent years, several interesting documentaries have been presented in relation to the aforementioned minimalism, such as *You Never Had It: An Evening with Bukowski* (2016) by director Mateo Borgard, based on unbroadcast archive footage and an interview with Bukowski conducted by journalist Sylvia Bizio in 1981; *Arvo Pärt: Robert Wilson – Paradise Lost* (2017), directed by Günter Atten and others.

Another similar trace in time is left by conceptual art, which became particularly visible in the 1960s and can also be traced to the present day. The undeniable strength of this movement lies in foregrounding intellectual engagement in art and provoking critical reflection—without, of course, compromising intuition, aesthetic experience, emotion, or taste. It is precisely during this period, and in the years that follow, that a number of unconventional documentary (documentary-experimental) films are created, a striking example of which is the film “*Koyaanisqatsi*”⁴ directed by Godfrey Reggio. Filming began in 1975, and it premiered at the Telluride Film Festival and the New York Film Festival in 1982.

In the following years, environmental issues became visible as artists and creators began to address environmental problems by creating installations and projects aimed at raising awareness of ecological crises. Feminist art movements also gained momentum, giving public expression to issues of gender, identity, and social roles. And with the popularization of the issue of cultural identity in the context of globalization, the theme finds expression in various arts, including cinema and television film production, from creative research and artistic interpretations of marginalized cultures and communities to personal stories. The involvement of local artists, groups, or communities in the

⁴ The film is part of a trilogy (Qatsi trilogy) that includes *Koyaanisqatsi* (1982), *Powaqqatsi* (1988), and *Naqoyqatsi* (2002).

creation and promotion of art or artistic works is increasingly being associated with a specific social, political, or cultural issues or contexts. And as the world and people become more visible thanks to the development of technology and communications, so do their problems, which relatively quickly find resonance not only in the virtual world, but also in contemporary art.

All this cultural and creative dynamism is key to the formation of new understandings of the role and place of art in new social, cultural, and informational contexts. The creative trends and tendencies established in the 20th century are convincingly entering the digital age, transforming the acquired experience into new spaces, new media, through new opportunities and expanding public and social functions. Contemporary artists often use their works to comment on social and political issues, including inequalities, environmental crises, and migration problems. Socially engaged art uses every opportunity for criticism, to expose power structures and restrictive cultural and other norms.

Avant-garde trends and movements since the mid-20th century demonstrate how art can be not only a reflection of the state of the world, but also a catalyst for public, cultural, and social change. Through new ideas, concepts, themes, platforms, techniques, and tools, contemporary artists and creators continue to explore the boundaries of expression and challenge traditional notions of art and established cultural norms. As a result, art remains a dynamic and influential factor in contemporary culture, alongside information and communication.

1.2. Conceptualizing the contemporary understanding of socially engaged art

This part of the dissertation examines the contemporary understanding of socially engaged art, emphasizing its role as a means of social transformation and activism. Emphasis is placed on the ongoing debate about whether this form of art represents a separate movement or reflects the creative concepts of individual artists. The term "socially engaged art" itself is not tied to specific artistic circles, but has gradually emerged as part of broader processes in contemporary art, social interactions, the development of communications, and ideas of representation, inclusion, and participation, which became much more visible at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century.

Susan Lacy⁵ has played a key role in the development and promotion of this concept through her work on the so-called 'new genre public art' (Lacy, 1995, 19), which encompasses social engagement, activism, and collaborative work with communities, among other aspects. This form of art aims to provoke social dialogue, raise public awareness, and encourage concrete social change by prioritizing engagement with real social, political, and cultural issues over purely aesthetic ones. Socially engaged art often transcends traditional artistic boundaries, incorporating performances, installations, collective actions, and long-term collaboration with communities. Before the 1990s, artists in this niche were not linked by a unified critical discourse, and their work was viewed more within the framework of their own artistic disciplines—such as performance, video art, installation, etc., or accepted and studied as independent artists or cultural phenomena.

⁵ She is the editor and compiler of the collection "Mapping the Terrain: New Genre Public Art" (1995), which includes texts by Mary Jane Jacob, Patricia K. Phillips, Guillermo Gomez-Pena, Judith F. Baca, and others.

One of the main debates surrounding the idea of socially engaged art is whether we can talk about an independent movement or direction at all, or rather about a certain orientation in the thinking and creativity of individual artists or groups of like-minded people, as opposed to the artistic movements of the 20th century. Therefore, the understanding of socially engaged art often goes beyond traditional forms of presentation or work in a single style or genre. It can include performances, installations in public spaces, collective actions, educational projects, workshops, or even long-term collaboration with specific communities in successive creative events. In this context, the artist acts more as a mediator, moderator, or active citizen than as an isolated creator.

There is a view that socially engaged art should not be a direct political tool, but rather a means of reflecting social reality. Of course, there is also a danger that social aspects may limit creative freedom or encourage hypocrisy, bias, propaganda, and the exploitation of certain themes and issues, as well as vulnerable groups for opportunistic purposes.

The reverse process should also be noted—how criticism of society enters the various arts through the concepts of socially engaged art. Many examples can be cited, but in this case we will mention the series of graphic and print exhibitions organised on the initiative of artist and curator Josh MacPhee with the participation of over 200 artists and creators – "Paper Politics".

In Bulgaria, these trends are also finding resonance among creators, artists, curatorial groups, cultural organizations, audiences, and institutions. A good example of this is the National Culture Fund's special target program⁶, launched in recent years to finance cultural and creative projects aimed at disadvantaged groups, social issues or causes, ecology, etc., in two main areas: addressing social issues and working with communities and groups. The existence of this program provides an opportunity for independent creators and artists to express themselves, but it has also become an opportunity to finance small film projects (mainly documentaries) and short audio-visual forms. Another good example of socially engaged art in the Bulgarian context is the exhibition "Art for Change 1985–2015," organized by the Sofia City Art Gallery.

The contemporary cultural situation reinforces the need to stimulate manifestations of social awareness both on the part of creators and artists working in this specific cultural segment and in relation to potential audiences, but also to as many parties as possible involved in social interactions or relationships. It is precisely the expansion of the constellation that is the change brought about by the specific characteristics of the information age, of virtual/digital alternative worlds. While in previous periods the creative act, art, or works of art themselves offered alternatives to reality and could exist at a distance from public and social interactions, contemporary technologies, media, and communications no longer allow for such detachment of creators and their works.

Thus, the main challenges facing freelance creators and artists in the field of socially engaged art can be summarized as follows:

- *Creating communities* – socially engaged art is based on the idea of communities and collective strength, and the messages it conveys are aimed at a wide and diverse audience, with the aim of uniting more people around a particular idea;
- *Stimulating activity* - both on the part of creators and audiences as participants in the creative process;
- *Creativity and access to culture* - creating opportunities for artists and creators to express

⁶ Socially Engaged Arts Program, currently until 2023 - <https://ncf.bg/bg/novini/otvorena-za-kandidatstvane-program-socialno-angajirani-izkustva-2023/372>

themselves and develop, as well as access to culture for vulnerable or excluded groups;

- *Impact and Change* – it is existentially important that socially engaged art is capable of influencing potential audiences, of being a motivating force to bring about a change in views and attitudes, which in turn creates the conditions for overcoming social, environmental, or other public problems.

Socially engaged art is most often realized and presented through:

- *Theatre and performances* - theatrical productions, happenings, improvisational formats and forms can generate serious interest by presenting specific topics in an unconventional way;
- *Photography, video art, and short audio-visual* forms—photo and video installations, experimental cinema, and films can be both thematically created and presented in unconventional environments and conditions;
- *Visual and plastic arts* – exhibitions, installations, mapping, etc. can enliven different spaces and create a new context, draw attention, and provoke;
- *Music and dance* – music shows and dance performances can convey social messages and raise issues that affect society;
- *Literature* - readings, literary events, unconventional thematic formats presenting texts, etc. can attract and expand audiences;
- *Street art* - graffiti and other visualisations that draw attention to various social or other issues or spark discussion.

In terms of genres or artistic disciplines, the diversity is truly vast, as it combines classical (exhibitions, concerts, film screenings, performances, etc.) and new (installations, performances, free presentations, actions, etc.) forms, as well as all possible hybrid forms or working and educational formats (workshops, studios, laboratories, etc.). Interdisciplinary activities or events are also often practiced, providing an opportunity to share the experience of different arts and works, but also to participate in various forms of free creativity and cultural interaction. Art projects often focus on specific social or environmental issues. One of the contemporary interpretations is the emphasis on the participation of viewers and communities in the process of creating art. Thus, one of the basic principles of socially engaged art emphasizes the artist's responsibility to society. Creators and artists often see their role as activists who use art to reflect and comment on social issues and challenges. It becomes a medium, a means of expression, communication, and change that reflects social identities and issues, inspires action, and promotes social justice.

For the development of this direction in Bulgaria, it is essential to have sustainable and flexible state policies and adequate legislation related to the support and financial assistance of independent creators and freelance artists, activities and projects with a social orientation, social significance and social impact in the direction of creating funds, platforms, and measures for assistance and support or for access to resources and equipment. Also, the creation of packages of measures for sustainability and development, including support and advice for project development and seeking opportunities to apply for various programs; activities to encourage the activity and promotion of artists, projects, and works; ensuring access to formal and informal education and training for artists, managers, and audiences in order to stimulate meaningful interactions; creating shared cultural spaces for independent artists and performers to showcase their work, etc.

Some of the major questions in the contemporary cultural landscape stem from how to ensure

and maintain the vitality of this specific cultural niche and of independent creators, without compromising the quality of their work or the cultural value and significance of their creations.

The second important perspective for reflection is related to the search for a balance between the artistic value and social impact of an author or work. In the era of communications and the digital world, the use of new technologies to expand the reach and impact of socially engaged art (and all art) is essential. Contemporary socially engaged art often uses technologies such as the internet, social media, and virtual reality to reach a global audience. Art on the internet allows for mass communication and the participation of people from different parts of the world. Many contemporary artists use socially engaged art to critique consumerism and globalization.

In the contemporary context, the social engagement of art continues to evolve, reflecting the complex relationships between culture, politics, technology, communications, and communities. Artists and theorists offer diverse interpretations of the role of art in social life, emphasizing engagement, innovation, and influence on society. Contemporary socially engaged art is seen as a platform for overcoming social injustices and cultural barriers, because it is art that can provoke public awareness, inspire change, and mobilize people to action.

2. Documentary cinema and films in the context of socially engaged art

From the point of view of creative approach and genre specificity, the roots of this type of cinema can be traced back to the first filmmakers, but the work of Robert Flaherty, and in particular *Nanook of the North* ("Nanook of the North" or simply "Nanook", 1922). The public screening brought worldwide success to its author. The creation of this film also brought professional recognition to Flaherty, who is often referred to as the "father of documentary film"⁷. Although there is some debate as to how authentic the film is as a documentary, it is important to note that the director remained true to his original concept and attempted to recreate on screen (using documentary and artistic means of expression) a world life, and people that are completely different from his own culture and civilization. In practice, the parameters and principles of this type of film narrative, which Flaherty constructed on the fly while working on his film, still have followers today. Contemporary film theory is much more accepting of subgenres or hybrid genres such as docudrama, docufiction, and research-experimental (e.g., the episodes on igloo construction or walrus hunting) and their free mixing.

Regarding Flaherty's films, John Grierson writes in his essay "The First Principles of Documentary Film" that he "illustrates better than anyone else the first principles of documentary film" as the need to "master his material on the spot and delve deeply into its arrangement" (first principle) and following "his distinction between description and drama" (second principle) (Grierson 1947, 102-3).

Grierson himself professes the understanding that documentary cinema must: have a social function – to inform, educate and inspire social change; show the lives of workers, peasants and social groups that are rarely seen in feature films; use real footage, but with an artistic approach – he believed that documentary film was not simply a record of events, but a form of art; be a tool for

⁷ Encyclopædia Britannica, source: <https://www.britannica.com/biography/Robert-Flaherty#ref261260>

governments and public institutions to communicate with citizens. (Grierson 1947) And "realistic documentary film," as he defines it, "has set itself the task of creating poetry where no poet has gone before and where no goals sufficient for the purposes of art are easily observed. This requires not only taste, but also inspiration, which is indeed a very laborious, deeply insightful, deeply sympathetic creative effort." (Grierson 1947, 106) Grierson conceptually divides documentary forms into lower (news, reports, chronicles, etc.) and higher, such as documentary films. (Grierson 1947, 99) But he pays special attention to the so-called "lecture film," usually thematic and rather descriptive short films about sports, nature, travelogues, etc., although this form also falls outside the scope of his understanding of art. (Grierson 1947, 100)

It is important to emphasize here that the trends of linking documentary cinema and films to the lives of different people and social groups and the aestheticization of everyday life or shared worlds through impressive visual sequences or interpretations developed in parallel and in different countries, including before and during World War II. It can be summarized that the period between the two world wars was characterized by the better positioning of documentary cinema and the expansion of the scope of the creative pursuits of authors, shifting the focus to social themes and issues, the informational, educational, ideological, and motivational functions of documentary film, which also led to an expansion of audiences or specialized segmentation of potential audiences. A good example of the latter is Frank Capra's seven-part documentary series/film *Why We Fight* (1942-1945). Researchers accept that this was his response to Leni Riefenstahl's film *Triumph of the Will*. (Grabias 2013). To conclude the topic of World War II through the eyes of documentary filmmakers of the period and in the context of the historical logic of these events, and as a transition to the next period, we will add Alain Resnais' short film *Night and Fog* (Original title: *Nuit et brouillard*, 1956, 32 min.), which reveals the atrocities of the Nazi concentration camps in an associative and experimental way.

The search for new foundations for existence, but also for art as the highest form of hope and understanding of humanity, requires time, effort, sensitivity, energy, and faith that the world is still full of possibilities. These are times of great social change, of rethinking the state of our common world and class antagonisms. In this context, quite vivid trends emerge in art and cinema.

Between the boundaries of reality and trauma, contradictions and oppositions, in search of and representation of different points of view and freedom of expression beyond established canons and boundaries, as well as cultural balance in the early 1950s, another important documentary group emerged as a counterpoint to social and cultural realities - "Free Cinema". The leading filmmakers of this movement were Lindsay Anderson, Karel Reisz, Tony Richardson, Lorenza Mazzetti, Gavin Lambert, Peter Erickson, Walter Lassally, John Fletcher, and others. Although they had certain points of contact with the legacy of the Grierson circle, they were more in line with Humphrey Jennings and his more poetic styles and creative approaches, as opposed to the journalistic manner.

The official start was marked by a group screening and a manifesto. Between 1956 and 1959, a series of public screenings were organized, with British films being shown at three of the events and international selections, including films by François Truffaut, Norman McLaren, Claude Chabrol, Roman Polanski, and others, being shown at the other three.

It was during the 20th century that authorship in the collective arts became a leading theme in the spheres of culture and the arts, especially in the context of the emerging and expanding influence of mass culture. The documentary realistic approach, for example, influenced movements such as the British New Wave of the 1960s and feature film directors such as Bill Douglas, Ken Loach, and

Mike Leigh; while the documentary film movement has influenced television cinema, current affairs, and politics. These new trends, including the films of "Free Cinema," became part of a qualitative rethinking of the interrelationships between creative ideas and traditions, innovation and norm, form and content, authorship and authorial style, originality and mass appeal, etc. This was a time when young filmmakers, with their ideas for renewing cinema in terms of themes and means of expression, left the studios, worked with young and unknown actors, improvising freely throughout the creative process, sometimes leaving it to chance to guide the process. This was the time of the New Waves and "Cinéma Vérité."

"Cinéma vérité is a creative movement that reconstructs, transforms, and creatively interprets Dziga Vertov's ideas about the authenticity of intention and work in cinema, about its "embedding, not only thematically (instrumentally), but also expressively (linguistically) in the present moment" (Georgieva 2015, 2).

One of the iconic examples of this creative direction is "Me, a Black" ("Moi, un noir", 1958) director Jean Rouch (who is also an anthropologist) spent some time with his heroes/characters, filming them in different situations and giving his heroes time to reveal themselves in front of the camera.

It can be summarized that most of the authors in this genre "use cinema as a tool for socio-psychological analysis, turn their backs on pre-structured narratives, and try to explore topical processes and phenomena happening at that very moment, in their present." (Ivanova 2023, no page number)

The ideas and concepts of the authors and films of the "cinema vérité" movement have had a broad cultural influence in all directions. The echo in America came in the form of so-called direct cinema. There is some uncertainty as to whether "cinema vérité" and "direct cinema" are two cultural trends that are similar in their origins and aesthetic concepts and emerged simultaneously, or whether there was an active cultural transfer from Europe to America and Canada. However, it is also valid to argue that placing the diverse work of Rouch, Marker, Rouspoli, Perrot, Bro, Koenig, Croitor, Jersey, Leycock, and all the others under one banner means obscuring the great diversity of views and methods that separates American cinéma vérité from its French or Canadian variants, and even more so overlooking the differences in creative work within a particular country or even within a single director" (Mamber 1974, 1). In this case, it is important to note that all these theoretical formulations such as "cinéma vérité," "cinéma direct" (or "direct cinema," as it is more popularly known in America) point to a specific creative concept that has become possible thanks to the improvement of filming and sound recording technology. This terminological debate does not really concern the basic idea of immediate and maximally objective reflection of real events or actions at the moment of their occurrence (happening) and real people who are part of the same chain of events. "The director acts as an observer, trying not to change the situations he witnesses more than necessary" (Mamber 1974, 1), and the same applies to all members of the crew and all stages of production.

A notable example of this approach is the film *Salesman* (1969), directed by Albert and David Maysles and Charlotte Zwerin. The film features four traveling salesmen (Paul "The Badger" Brennan, Charles "The Rabbit" McDevitt, James "Rabbit" Baker, and Raymond "Bull" Martos), who sell Bibles, and follows in detail their specific occupation, preparation, trips between Massachusetts and Florida, communication with customers, anxieties, and concerns. The action revolves mainly around Paul Brennan as the film crew "spends a lot of time with him in his car and records his

insightful conversations about his work and colleagues - and it is precisely his detachment, his ability to appreciate what he does, makes him less successful and more disappointed in his unsatisfying, predatory work" (Brody 2014, no page).

Another trend that is important to mention and outline as a basic creative concept is the so-called third cinema. In practice, "third cinema" is more of a unifying term than a clearly defined cultural movement, and it encompasses a number of individual, national, and regional cultural facts and phenomena covering Latin America, Asia, and Africa. In different countries and regions, different formulations can be found within this creative platform, such as revolutionary cinema, solidarity cinema, colonial cinema, etc.

The main characteristics of films in this trend are a high degree of social engagement and intentions for social change, conceptuality and counter-reaction against authority, class conflicts and oppression, themes linking solidarity and collective action, often shot in a documentary style, in real locations with real people, with non-professional actors and low budgets. In the African cultural context, there is also a strong anti-colonialist criticality, a presentation of local traditions and cultures, and a focus on themes related to poverty, social justice, identity, and feminism. Asian cinema also features anti-imperialism and ethnic and social conflicts, with directors often working under fear of censorship and threats of all kinds. Although this trend has no clear time limits or national boundaries in the regions mentioned, the cultural mark left by authors who, in one way or another, incorporate social and/or political themes and issues more vividly into their work through realism, the pursuit of truth and authenticity, and freer and more unconventional visual solutions. Such are, for example: Fernando Solanas, Octavio Getino, Glauber Rocha, Tomás Gutiérrez Alea, Santiago Álvarez, Nelson Pereira dos Santos in Latin America, and for Africa, artists such as Ousmane Sembène, Souleymane Cissé, Sarah Maldoror, Moustapha Alamine, and in Asia, Minal Sen, Ritvik Ghatak, Lino Brocka, Osamu Hideo, Chen Kaige, Teguh Karyo, and Bahram Beizai.

After the 1980s, large-scale and influential artistic movements in documentary cinema became rare; rather, there was a diversity of trends and different creative collectives or achievements by individual artists. Development is noticeable primarily in terms of authorial creative styles and projects. Nevertheless, dominant or persistent themes, the emergence or popularization of various subgenres, or the use of mixed forms and techniques can be identified. Sustained popularity is observed in films on military themes or anti-war films, as well as films that criticise or comment on political events or authorities, criminal or judicial themes, anti-racist or feminist themes, violence or marginalised social groups. Ecological themes and health issues are becoming established, as well as reflective and poetic documentary cinema as a counterpoint to the sometimes excessive focus on topical issues and problems. Thanks to television, documentary series have gained popularity and are becoming a sustainable documentary format.

Bulgarian cinema is also the subject of in-depth study in this chapter, with numerous examples from different periods and trends in the work of prominent filmmakers such as Yuliy Stoyanov, Eduard Zahariev, Nevena Tosheva, Malina Petrova, Eldora Traykova, and others. Overall, all the film examples from different decades of the second half of the 20th century illustrate the commitment of Bulgarian documentary filmmakers to socially significant themes and issues, their attitude towards the reliability and authenticity of facts and events, and their critical view of the state of the world at the time of the films' production. At the beginning of the new millennium, Bulgarian documentary cinema marked its development and new serious achievements, with new filmmakers with vivid authorial styles and ideas beginning to emerge alongside established authors.

This chapter attempts to outline the interconnections between dominant trends in modern and postmodern art after the mid-20th century and during the transition to the new millennium by presenting landmark artistic movements, creative collectives, and individual authors. It examines socially engaged art as an authorial stance, aesthetic concept, and idea, reconceptualized and redefined at the turn of the millennium, alongside documentary cinema, which during this period develops its specificity and multilayered nature as an art form. Documentary cinema surpasses the mere presentation of traditional culture and chronicles, transforming into an art form tasked with preserving an authentic representation of the state of the world at particular moments, while also possessing the power to challenge established perceptions and attitudes and to broaden cultural and intellectual horizons.

Chapter Two: Contemporary documentary cinema as a sociocultural phenomenon

1. Features of the artistic interpretation of social themes in contemporary documentary cinema

This section examines contemporary documentary cinema as a sociocultural phenomenon, focusing on the unique aspects of the artistic interpretation of social themes. Through film examples and analyses, various creative approaches are traced through which contemporary documentary cinema reflects the authors' views on reality, covering historical, political, social, and artistic aspects.

Today, documentary cinema is often seen as a powerful tool for opening public debate on virtually any topic or issue, as it combines artistic expression with realistic portrayals of phenomena, events, and/or individuals. In this way, films can not only inform, but also prompt viewers to reflect or take action. The specificity of the artistic interpretation of socially and publicly significant topics in documentary cinema includes several key aspects, such as the basis of real events, people, and situations, but also the artistic interpretation from the author's point of view. Such a construction presupposes a balance between objective presentation and subjective interpretation, and artistic techniques such as the choice of film narrative structure, visual style, selection of documentary and/or archival material, the creation or not of additional texts and captions, the use of effects or different media, the musical arrangement, etc. can only enhance the impact on the viewer.

Emphasis is placed on the persistent contemporary trend of presenting dramatic personal stories intertwined with real events in mixed genres, thereby creating a new convention in the context of socially engaged documentary cinema—a hybrid artistic interpretation of a personal story from the first person. A convention that brings together different artistic approaches and practices aimed at provoking social, political, and cultural change through expression and participation. This approach is distinguished by its ability to engage the audience, provoke public debate, and civic activism. In this way, opportunities are created to transcend the traditional aesthetic norms of film art and bring the social function to the forefront.

Special attention is paid to the evolution from traditional documentary forms, which represent objective reality, to contemporary creative documentaries, which combine authorial concepts of artistic vision and open social messages. Trends towards interaction between directors, characters

and viewers are explored, and the subjective aspects of documentary storytelling are explained. In contemporary documentary filmmaking, there is a sustained trend for the representation of reality to be directly shaped by the artistic choices of directors and the complex interaction between objective truth and creative concepts for its representation.

Examples are given of specific authorial decisions or genre blending, such as Ari Folman's *Waltz with Bashir* (2008) by Ari Folman, *The Act of Killing* (2012) by Joshua Oppenheimer, *Othello* (2008) by Ivan Mladenov, *Uncle Tony, the Three Fools and the DS* (2013) by Mina Mileva and Vesela Kazakova, and others.

Of course, even today, socially engaged cinema can be subject to censorship or attempts to "correctly format" its content, not only by political authorities but also by representatives of the film industry (e.g., agents or distributors, media groups, etc.). Fortunately, at both ends of the distribution chain are film festivals and social networks, as well as video-sharing networks. These alone guarantee the existence of films in the public sphere and enable independent authors and creators to present their films and provoke public debate on socially significant topics and issues.

Today, documentary cinema is finding new cultural niches, allowing it to highlight social problems, encourage public debate, and stimulate social change. Thus, in the contemporary cultural situation, documentary films can become platforms for social, cultural, and intellectual exchange, provoking the audience to think critically and engage with empathy towards social realities that may not directly affect them.

In order for documentary cinema to fully fulfill its cultural and social function, it is necessary to work in at least three directions: providing opportunities for expression, creating diverse documentary production, and striving for sustainable distribution. This does not mean reproducing popular schemes and models at the expense of vivid authorial ideas and concepts, but rather efforts to expand access to creative and professional opportunities and to documentary films, so that this type of cinema can reach a wider audience and overcome the limitations associated with its underestimated position in film production and distribution, which is particularly acute in Bulgaria.

2. Leading problem areas and current topics in the focus of documentary filmmakers

This subchapter attempts to systematise and summarise the leading thematic and problem areas in contemporary documentary cinema, outlining a course from the global to the local to the private – from the world to the individual. It is important to note that the purity of thematic and genre definitions, as well as the categorical boundaries of each area, and the placement of a specific documentary film or series in a specific area, cannot always be with the utmost certainty, but will follow the logic of the dominant theme, idea, or leading aspect, which will determine the proposed classification and the supporting film examples in each case.

The first prominent thematic and problem-focused area is “***World and Environment***”, which encompasses documentary films concentrating on the cosmos, climate and the natural world of Earth, ecological issues, and related topics. Well-known channels such as National Geographic, Discovery Channel, and Animal Planet, as well as platforms like HBO Max, Apple TV, and Netflix, produce and distribute a substantial and sustained volume of audiovisual content in this thematic domain. Special attention is given to the work and role of Sir David Attenborough, noting his contribution to

documentary films that emphasize the importance of preserving our planet. Among the films proposed are: *Life on Earth* (1979), *The Private Life of Plants* (1995), *The Life of Birds* (1998), *State of the Planet* (2000), and others. Other films analyzed that present the problem area are *All That Breathes* (2022) by director Shaoukn Sen, *My Octopus Teacher* (2020) by directors Pippa Elrich and James Reed, *Science of the Sea* (2022) by Stoil Dimitrov and Borasav Kamilov, and others.

This thematic and problem area includes not only documentary and popular science films presenting space, natural phenomena, and life on our planet, but also those focused on specific environmental topics and issues, films about climate change and the consequences of these problems or those related to human impact on nature and species, as well as films about disasters and cataclysms, etc. Such films create a body of knowledge that can be used and applied in a variety of ways and for a variety of purposes for the benefit of research, formal or informal education, to stimulate curiosity or for hobbies, etc.

The next leading thematic and problem area can be defined as "***Historical Events and Processes***." Here we must immediately clarify that this group of films does not include only or mainly popular science visualizations of strictly historical research or reconstructions of the past through the lens of historical science, but has a broader cultural scope, given that over time, films (or documentary material, footage) filmed at the time of an event acquire the value of a document of the time (archive) and can be restored, included in other productions as archival material, etc. Another important point is that certain social (and other) processes can develop over longer historical periods and it is not necessary (and sometimes impossible) to chronologically trace them in real time from the very beginning of the chain of cause-and-effect relationships and events. Finally, not all topics and objective films fall within the scope of historical science, but may be perceived as subjects of other scientific fields and disciplines.

This category includes the films *Summer of Soul... Or, When the Revolution Could Not Be Televised* (2021) by director Ahmyr Thompson, *How to Survive a Plague* (2012) by director David France, *Babi Yar. Context* (2021), and *Breaking News* (2019).

These films build bridges between times and people, professional, scientific, and creative fields in the name of remembering the past so that we can build on it rather than tread water.

The third leading thematic and problem area is "***Power and Crime***." The reason for this formulation is the active line of contact and intersection between the two aspects of human activity. Power and, in addition, politics often give rise to concern, outrage, and strong civic reactions. However, criminal offenses are emphasized here not because politicians commit the most crimes, but because at the very core of the idea of delegated authority, as well as the exercise of power, lies the presumption that it ensures order, security, tranquility, justice, and the well-being of a state's citizens or members of a community. In this case, the main focus is on films that expose political or crimes against humanity and military conflicts, violations of human rights, or on specific individuals, corruption, political hypocrisy, dishonesty and lack of morality, establishing guilt and the effectiveness of justice or reciprocity of punishment, etc. This group includes several important documentaries: *Michael Moore's Bowling for Columbine* (2002), *The Edge of Democracy* (2019) by Petra Costa, *The Dissident* (2020) by Bryan Fogel, *20 Days in Mariupol* (2023) by Mstislav Chernov, and others.

An important group of films that fall into this category are documentary investigations into political, military, social, or other conflicts, crises, disasters, and crimes. Investigative documentary filmmaking as a whole is not limited mainly to the corrupt or unlawful exercise of power by

authorized individuals, institutions, or legal entities. Of course, exposing corruption scandals, causes of disasters and crises, crimes committed by authorities or responsible persons, mismanagement, violations of rights, etc. are of particular public importance and for this reason probably dominate as themes and cases in investigative documentaries. Similarly, various investigations can start from entirely private cases (even accidents) and develop into economic, corruption, political scandals, conflicts, or institutional crises.

Another leading thematic and problem area is "***Economy and Corporate Influence***." This category may include films that trace positive examples of interactions between companies, nature, local communities, and the like; however, it is predominantly composed of films that expose unregulated interactions between economic actors, the concealment of abuses or unfair practices, the truth about problems and crises, exploitation, and the violation of workers' rights, among other issues. However, socially engaged documentary cinema has taken on both the risk and the role of raising public awareness and protecting the interests of people and nature, which is precisely why there are fewer positive examples than negative ones for the creation of such documentaries. In this case, the independent documentary *Union* (2024) by Steven Meing and Brett Story is examined as a positive example of workers' struggle for social change against a huge corporation. The negative aspects of the issue are analyzed in *The Great Hack* (2019) by directors Karim Ameer and Jehane Noujaim, *Inside Job* (2010) by director Charles Ferguson, and *Before the End* (2020) with screenwriter Asen Vladimirov and director Eldora Traykova.

"***Social groups and ethnic communities***" is the next leading thematic and problem area. This category includes films that highlight the problems of ethnic or marginalised groups, migrants, refugees and asylum seekers, poor or disadvantaged sections of the population, oppressed or threatened groups of people, etc. "This category analyzes films that, in one way or another, demonstrate the global interconnectedness of problems from different parts of the world, based on the idea that the ability to perceive a broader picture of the state of the contemporary world can foster a higher degree of engagement—not only in addressing local issues, but also in seeking the sustainability of effective solutions before more severe crises occur.

The films analyzed in this category are *Fuocoammare* (2016) by director Gianfranco Rosi, *Flee* (2021) by Danish director Jonas Pohl Rasmussen, *School of Hope* (2024) – the directorial debut of Yana Alexieva, and *Everything Must Fall* (2019) by Rhad Desai.

It is important to emphasize here that contemporary documentary filmmakers still manage to maintain sensitivity and keen awareness of the state of our shared world, and to show the courage to act through their own art, to give visibility and voice to the problems of smaller or less visible groups of people, through their own criteria of morality, responsibility, and duty. This is important not only for our collective memory, but also for a deeper assessment and understanding of current facts, actions, or events. Unlike news broadcasts and reports immersed in the acceleration of contemporary information flows, documentary cinema has the power to draw attention, provoke debate, and leave a valuable mark for future generations, because forgetting may sometimes bring comfort, but it also contributes to the repetition of the same mistakes, and sometimes tragedies.

The sixth leading thematic and problem area is "***Subcultures and Professional Groups***." It includes films that trace the development of contemporary cultural trends and their representatives, but also those that reconstruct forgotten cultural practices or seek connections between the past, present, and future, assessing cultural heritage and its guardians, or those who transform what has been inherited or create qualitatively new styles, projects, and trends. This layer also includes films

that present the activities of groups of people with specific occupations or different professions and their place in the overall picture of contemporary life. The films analyzed here include the Danish documentary-experimental film *The Red Chapel* (2009) by director Mads Bruegger, *Twenty Feet from Stardom* (2013) by director Morgan Neville, *Restrepo* (2010) by Tim Hetherington and Sebastian Junger, *Sofia's Last Ambulance* (2012) by director Ilian Metev, and others.

The documentaries that fall within the scope of this thematic and problem area have serious cultural and educational potential. On the one hand, the study of cultural and creative processes, cultural models and cultural heritage, creative influence, transformations and interpretations of cultural patterns and styles, and cultural interactions brings undeniable added value to a particular society and on a more global scale. On the other hand, cultural models and practices can be used to analyze and interpret broader social phenomena. Last but not least, learning about, studying, or promoting different professions and professional activities or occupations, as well as the ways in which they are practiced or performed, would help broaden the horizons of the potential audience and their understanding of the world of others through their goals, aspirations, actions, and achievements.

The last leading thematic and problem area can be defined as: "***Biographical portraits and personal stories***." The largest group of documentaries that fall into this category present the lives and achievements of various personalities from the past and present. These are scientists, researchers, explorers, artists, athletes, rulers, etc. Such films offer an opportunity to learn about their life paths, vicissitudes and successes, their intimate spaces and the traces they leave behind, as well as the changes they bring about. This category also includes biographical films or films based on real events, incidents, or stories of ordinary people who, in one way or another, manage to contribute to revealing cause-and-effect relationships in relation to other events or phenomena, to preserve or protect traditions or cultural and historical heritage, create innovations or present the diversity and colourfulness of the human world in intriguing social, public and other interactions, or reveal the extraordinary abilities, heroism, dedication, etc. of people, and ultimately the miracle of life. Among the films analyzed in this category are *Searching for Sugar Man* (2012) by Swedish director Malik Bendjelloul, *Morality Is Good* (2022) by screenwriter and director Veselin Dimanov, Tamara Kotevska and Lyubomir Stefanov's *Honeyland* (2019), *Quiet Inheritance* (2021) by director Petya Nakova, and others.

The range of possible themes, characters, and stories is exceptionally broad and diverse. The films in this category constitute a tribute to humanity in all its forms and manifestations, which is precisely why they are so important. Moreover, directing the viewer's attention toward the life of another—sometimes so different from their own—and opening a path to the intimate layers of that person's life and thoughts represents a genuine act of revelation, sharing, and virtue, and ultimately, a demonstration of courage and profound respect toward all parties involved in this interaction.

The proposed classification of basic thematic and problem areas in contemporary documentary cinema, which is specifically oriented towards the social sphere, does not claim to be exhaustive and to cover all possible types and genres of documentary films created in the last 25 years (and before that). This classification offers an analytical tool for basic orientation in the significant global production of documentary films, which can be applied both to national cinematographies and to specific historical periods or in the study of trends and tendencies, genre forms, and formats.

Of course, there are documentaries that at first glance may fall into more than one category, but in such cases, one should assess which is the leading ideological principle, characteristic, or

dominant dramatic line, and then it would be easier to determine, through specific aspects, which category or subcategory can be approached in the analysis of the particular film. The use of this system (which could be supplemented and expanded) as an analytical tool should facilitate understanding rather than limit the scope of the ideas underlying a film. Moreover, it is possible that at the time of its creation, a documentary film may be interpreted in a certain way by viewers or loaded with additional meanings arising from the context, and that with the passage of time, the perception of it may change. In this sense, establishing a relatively solid foundation, as the classification certainly offers, would be constructive and useful. It is striking that problematic areas such as human rights, ecology, justice, etc. are also gaining significant social and public resonance and civic support, i.e., through the awareness of the interconnectedness of the world, the perspective of the social field is in practice expanding its scope.

Chapter Three: Documentary cinema in the field of contemporary culture and education

1. A specialized selection of contemporary documentary films with a high impact factor and applied potential in the cultural and educational sphere

The first subchapter of this part of the dissertation focuses on researching the phenomenon of expanding the field of influence and impact of documentary cinema as films and forms, themes and issues, and authors. To this end, a concept has been formulated for establishing the impact factor of documentary films presenting themes and issues in the context of socially engaged art. Secondly, a specialized selection of documentary films with a high impact factor has been made, which have a wider field of realization (and influence) in a cultural and educational perspective.

The films in the specialized selection, the stories around them, the activity and response they provoke can build an adequate (albeit incomplete) picture not only of the state of the contemporary world over the last 25 years, but also outline meaningful perspectives for the future. Last but not least, the genre diversity, different creative approaches, and means of expression create a complete picture of the development of artistic documentary filmmaking over the last two decades and more, and of the opportunities that documentary cinema offers for expanding general culture, education and training, and for stimulating personal and civic awareness and activity. The films themselves have been selected to reveal both the broad possibilities of documentary cinema to recreate reality, from its objective and unadulterated observation to the expression of a personal position through the means of art. In this case, it is not a question of evaluating the creative approaches of the authors, but of outlining the possibilities that an art form offers for expressing not only ideas and creative concepts, but also positions.

The concept of impact factor in relation to documentary films introduces qualitative and quantitative indicators that can be used to measure the influence of a film in the public sphere and assess the change it brings about. In this case, both the performance of the indicators and the combination between them are of interest, since we are talking about art and it is advisable to use a more complex and flexible assessment model and method, which may include the following groups of criteria and indicators:

➤ ***Impact on the film industry*** – awards at prestigious festivals and/or number of awards from

film festivals; high ratings from critics and/or the professional community; bringing about change (development, improvement) in established principles, rules, methods, and approaches (sometimes stereotypes and patterns) for making and/or distributing films; the emergence of new techniques, styles, or trends; presence of remakes and/or film references (reconstructions of familiar scenes from one film in another, mentions of films in dialogue or dialogue from one film in another, use of musical themes from one film in another, etc.);

- **Box office results, peoplemetrics, and rankings** – box office revenue (a quantitative indicator of ticket sales from cinema screenings); Peoplemetrics usually refers to the ratings of television channels, respectively to the various audio-visual productions they present to their viewers, and measures viewer interest in terms of number of viewers, but this can also be applied to online viewing as online platforms often have real-time metrics; With regard to rankings, it is important to note that almost every publication or cultural media outlet that specializes in cinema or focuses on culture and the arts offers its own rankings (weekly, monthly, yearly, by number of years, by genre, etc.), including specialized cinema and film websites (such as IMDb, for example), and accordingly, this indicator can be used to report inclusion in a ranking, place, number of rankings, etc.; This also includes maintaining sustained interest in the film on the part of viewers, which can be easily measured using metrics from online sites and platforms, for example, etc.
- **Cultural impact** – refers to the influence a film has on the audience or society (audience reactions, public response, etc.), provoking public debate and/or social change, the film's long screen life and/or its inclusion in studies and publications, in educational and cultural programs, in various types of motivational sessions or therapies; this indicator can also take into account the change that a film provokes in terms of activism and civic engagement, changes in legislation, structures and institutions, in relation to corporations and business, changes related to the protection of public health and the environment; This also includes the purely documentary or documentary-commentary value of a documentary film in terms of preserving cultural and historical memory, cultural diversity, and cultural heritage, etc.
- **Educational and research potential** – assessment of the possibility of films being included as an educational tool in formal or informal educational processes or being the subject of scientific research that explores processes outside the sphere of film art, i.e. when a documentary film can be accepted as a reliable source of data and information, but can also be linked to contexts and processes that are of interest to scholars from various scientific fields and disciplines.

This complex set of indicators in the four groups will be applied to the selection of 10 documentaries in the perspective of socially engaged art with a high impact factor, created in the last 25 years, which also have serious applied potential in the social, cultural, and/or educational sphere. In other words, films that have achieved unique results in various indicators from the four groups (not necessarily in all criteria and indicators) and which have become catalysts for processes or have become an integral part of other processes of a social or cultural nature. Such films can undoubtedly be used for formal or informal educational processes.

The selection itself is conceived as a comprehensive tool for cultural and educational interaction and can be used in a wide range of initiatives such as cultural and educational programs focusing on ecology, human rights and security, health and quality of life, social interactions and multiculturalism, contemporary culture and art, etc.; in organizing thematic screenings and

discussions among different audiences; as interactive panels at cultural and scientific forums; in events related to civic activism and civic actions, etc. In today's world of intense communication and exchange of informational and non-informational cultural content, the specialized selection can also be used on online platforms for motivational and educational purposes.

It should be noted that this specialized selection is dominated by topics related to ecology, particularly climate, the environment, endangered species, etc., which has a purely factual explanation. In the post-industrial stage in which modern civilization finds itself, with the extraordinary development of the economy, industry, the intensification of world trade, the movement of people and goods, the increase in the Earth's population, global pollution, etc., it is only logical that environmental issues are at the forefront of public debate on a global scale, especially the two sub-topics mentioned above: climate change and threats to wildlife and humans. In addition to the activities of non-governmental organizations and activists, films on this topic and the public reaction they provoke have also contributed to the popularization of environmental issues. The number of such films, both documentaries and feature films, has grown significantly in recent years.

A special selection of 10 documentaries with potential in the social, cultural, and educational spheres:

“An Inconvenient Truth” (USA, 2006) by director Davis Guggenheim is one of the most influential works in contemporary documentary cinema on environmental issues. The film provoked an exceptionally strong public reaction and, thanks to its popularity, the topics of climate change and global warming moved beyond the realm of science and became the subject of public debate around the world. Of course, these two issues have both supporters and defenders, as well as critics, but over the years, scientific facts have confirmed the seriousness of environmental issues for the modern world.

Through the personality of Vice President Al Gore, the film emphasizes humanity's moral responsibility to nature and the need for urgent action to limit the destructive consequences of global warming. The carefully constructed structure, combining scientific information, personal narrative, and visual evidence, gives its message a persuasiveness and power that goes beyond the scope of documentary cinema.

The impact of *An Inconvenient Truth* goes beyond its artistic dimensions—the film has become a catalyst for public debate, an educational tool, and an example of how audiovisual arts and media can promote social change. It proves that socially engaged art can make a real contribution to shaping environmental awareness and civic activism. Regardless of criticism of its political aspects and possible exaggerations in its scientific claims, the film's significance remains indisputable: it succeeded in bringing the issue of climate change to the forefront of global public attention. The sequel, *An Inconvenient Sequel: Truth to Power*, further develops the ideas of the first film, moving from alarmism to inspiration for action. Together, the two productions outline the path from awareness of the problem to the search for concrete solutions, reflecting the change in public attitudes over the past two decades.

An Inconvenient Truth can be described as a turning point in popular culture, changing the way society talks about climate, politics, and responsibility towards future generations. Its significance goes beyond the boundaries of documentary cinema and becomes an example of how art can be a driver of knowledge, empathy, and change. The film won two Oscars for Best Documentary Feature

and Best Original Song, as well as 34 other awards and 11 nominations⁸. It ranks 20th in the global ranking of the highest-grossing documentaries of all time⁹. Al Gore received the Nobel Peace Prize¹⁰ for his activism in the fight against climate change, which is both a result of the popularity of *An Inconvenient Truth* and an additional asset in reinforcing the film's messages. Despite some shortcomings, it represents an important starting point for engaging public opinion and world leaders with the issue of global warming.

“Thank You for the Rain” (Norway/UK, 2017) by director Julia Dar won two Social Impact Media Awards in 2018 and over 20 other prestigious awards and nominations from film festivals around the world. It won the Doc Impact Award for 2019 and a special report on its social and cultural impact was prepared¹¹.

Thank You for the Rain is a super powerful documentary that shows climate change through the personal story of one guy—Kenyan farmer Kessilu Musya. Instead of talking abstractly about global warming, the film shows its concrete consequences on the lives of individuals and communities, transforming the topic from scientific to deeply human. This is where its power lies – the camera becomes a witness and mediator of a reality that often remains invisible to the world's media and politicians.

Julia Dar and Musya's project demonstrates how cinema can be not just a means of observation, but an instrument of change—a source of knowledge, inspiration, and mobilization. Musya's personal perspective, combined with Dar's directorial sensibility, makes the film an example of equal collaboration. The result is an authentic voice for communities that are usually portrayed only as victims, but here as active participants in the fight for climate justice.

Since the film's premiere in 2017, an international campaign has been organized to support the creation of climate-resilient communities. The scope of the campaign is truly impressive, ranging from training farmers in Kenya and Tanzania to developing special educational resources for screenings of the film in schools and universities in a number of countries, including Canada, the US, the UK, Norway, Germany, Denmark, and Slovakia. This activity is carried out with the assistance of various media and organizations such as Doc Academy, Docubox, People in Need, Slovakia (Global Education department), and others, and continues to develop. To date, the film has been screened hundreds of times around the world in cinemas, but also in various alternative venues to schoolchildren, students, and various civic and social groups, farmers from endangered areas, and other potentially affected communities, etc. The impressive scale of the ongoing campaign that has emerged from the film is direct proof that *“Thank You for the Rain”* transcends the boundaries of cinema and has become a social movement. It is an example of documentary cinema with a real impact, achieving change in both the attitudes and concrete actions of people and institutions.

In conclusion, the film is a testament to the power of personal narrative and the potential of documentary cinema and films to create empathy and engagement. The film *“Thank You for the Rain”* shows that even in conditions of inequality and climate crisis, individual responsibility and collective action can become a source of hope and change.

⁸ More about the awards here: https://www.imdb.com/title/tt0497116/awards?ref=tt_awd

⁹ The film ranks 20th according to *“The Numbers,”* a ranking of documentary films of all time worldwide: <https://www.the-numbers.com/box-office-records/worldwide/all-movies/genres/documentary>

¹⁰ The Norwegian Nobel Committee awarded him the Nobel Peace Prize for 2007 (www.dw.com/bg)

¹¹ The report can be read here: <https://docimpacthi5.org/files/thankyoufortherain.pdf>

The documentary “*Racing Extinction*” (USA, 2015) by director Louis Psihoyos examines the critical issue of animal extinction as a result of human activity and places it in the context of the concept of the Anthropocene – a new era in which humans have a decisive impact on nature. The film brings together the efforts of scientists, journalists, activists, and industry representatives who reveal various aspects of human intervention, from illegal fishing and animal trade to industrial production leading to habitat destruction.

The narrative builds a strong contrast between destruction and hope, greed and dedication, and despite skepticism about environmental issues, it manages to inspire faith in humanity's ability to change. Through impressive visual images – from the depths of the ocean to the facades of city buildings onto which images of endangered species are projected – the film sends a universal message about humanity's responsibility to the planet.

The film “*Racing Extinction*” has had a significant public and media response – it has received numerous awards and nominations and has reached over 20 million viewers worldwide, becoming one of the most influential documentaries focused on environmental awareness and activism. It received an Oscar nomination¹² for Best Original Song in 2016 and a nomination for Best Documentary Film at the Sundance Film Festival (2015), an Emmy Award for outstanding achievement in documentary filmmaking, also International Green Film Award at the Cinema for Peace Award, 2016, and over ten awards and nominations. After its premiere at the Sundance Film Festival, it was purchased for distribution by television giant Discovery Channel, where it attracted a total of 11.5 million viewers during its premiere broadcasts, making it the most-watched documentary premiere in more than three years. (Pedersen 2015, no page) During weekend reruns, the film attracted 6.6 million viewers in the US and 6 million viewers in the international market through its network of satellite and cable television in over 220 countries. (Pedersen 2015, no page number) This is a truly enormous global audience, and viewer interest is eloquent.

The film “*Before the Flood*” (USA, 2016), directed by Fisher Stevens and produced by Leonardo DiCaprio, presents an in-depth look at the global consequences of climate change caused by human activity. DiCaprio, in his role as UN Climate Change Envoy, travels the world to show concrete examples of environmental disasters – melting glaciers, deforestation of tropical forests, industrial pollution and rising sea levels.

This film has a strong educational effect, as it presents scientifically sound information in an understandable and visually striking way. It explains complex processes such as the greenhouse effect, carbon emissions, and the impact of industrialization on the climate, linking them to real human stories and consequences. In this way, viewers not only learn about the crisis, but also understand their personal responsibility in its deepening or resolution. The film has had a significant social impact—since its release, it has sparked a broad public debate on sustainable development and renewable energy, and on the need for political action. *Before the Flood* is used in schools, universities, and environmental campaigns around the world as a tool for education and raising environmental awareness. Its accessibility (the film is distributed free of charge online by National Geographic) contributes to its extremely wide audience and makes it a global call to action against the climate crisis.

¹² Director Louis Psihoyos received an Oscar for his previous documentary film *The Cove* (2009).

To date, the film has been distributed in 45 languages in 171 countries and has been "made available free of charge to more than 50,000 students through screenings on campuses across the United States, and more than 1,500 requests from colleges, religious institutions, and other organizations for private screenings around the world have been fulfilled" (Calvario 2016, no page), and is also available online.

The film *Before the Flood* earned its creators a Hollywood Film Award for Documentary of the Year and a total of 10 prestigious awards and nominations. But reaching a huge number of viewers and including it in educational programs is probably the much bigger and more important goal that the filmmakers aimed for and actually achieved.

The documentary "*Fahrenheit 9/11*" (USA, 2004) by director Michael Moore is one of the most provocative works in contemporary documentary cinema. It presents a sharp criticism of the George W. Bush administration and the way the government responded to the attacks of September 11, 2001, as well as the war in Iraq. Moore questions the motives behind the military intervention, highlighting alleged economic interests, links to the oil industry, and the manipulation of public opinion through fear and media propaganda. This film should not be regarded as the author's political manifesto, but rather as an expression of civic stance and activism.

The film provoked a sharp social reaction and public debate, as the director's strong position effectively encouraged viewers to think critically, question official political narratives, and recognize the role of the media in shaping public attitudes. It has been used in political science, sociology, and journalism courses as an example of documentary activism and how cinema can influence social interactions.

Its social impact is extremely powerful, making it the most watched documentary in history and having a tangible effect on the political climate in the US during the 2004 presidential campaign. For many, it became a voice of discontent against war, inequality, and the lack of transparency in government. However, *Fahrenheit 9/11* also provoked sharp criticism. Moore's opponents accused him of bias, manipulative editing, and one-sidedness, claiming that the film presented selective facts and omitted the views of the parties involved. Some journalists and public commentators believe that Moore uses a populist approach to heighten the emotional impact, which they argue undermines the documentary's credibility. His supporters, however, defend the position that the film is an act of activism, whose goal is not objectivity, but to awaken public consciousness and personal responsibility.

Michael Moore, as well as many other people associated in one way or another with the film, have received various forms of threats and have been disproportionately criticized, including the members of the Cannes jury who awarded it (e.g., Quentin Tarantino). In the US, there have been attempts by government officials to discredit the film, artificially lower its rating, and prevent its distribution to a wider audience. But all these attempts have only served to increase interest in the film.

Fahrenheit 9/11 is the first documentary film in nearly 50 years¹³ to receive the Palme d'Or and the FIPRESCI Prize at the Cannes International Film Festival (2004), as well as the Hollywood Film Award for Film of the Year (2004), a nomination for the European Film Awards (2004) and César Awards (2005), and over 40 other awards and nominations from prestigious international film

¹³ Before that, it was Jacques Cousteau and Louis Malle's film *The Silent World* (1956).

forums. It was not nominated for an Oscar. The film's total revenue amounted to \$222,446,882, with revenue from distribution in America exceeding that from the rest of the world by nearly \$16 million, which is extremely indicative of the film's effect on American audiences.

The film “**Citizenfour**” (USA/Germany, 2014) by director Laura Poitras is a tense and realistic account of the exposure of mass surveillance of citizens by American security services. The film follows the meetings between the director and journalist Glenn Greenwald and Edward Snowden, a former employee of the National Security Agency (NSA), who provides evidence of the illegal wiretapping and surveillance of millions of people around the world. Filmed in real time, the film captures both the personal tension surrounding Snowden's decisions and the global consequences of his revelations.

The educational impact of the film is enormous—it serves as a valuable resource for studying topics such as individual rights, media ethics, investigative journalism, cybersecurity, and civil liberties. Universities around the world use it as an example of documentary evidence and journalistic courage, as well as how cinema can expose abuses of power.

Its social impact has also been significant: the film has helped to intensify public debate on the limits of state control, personal privacy, and freedom of information. At the same time, the film also has its detractors. Critics accuse Poitras of bias and heroising Snowden, arguing that there is not enough critical perspective on the potential risks of his actions. Some view it as a political statement rather than strictly journalistic work. Supporters, however, see it as a timely warning about the dangers of state surveillance and an example of civic courage and moral responsibility.

The film won an Oscar for Best Feature Documentary and over 80 other awards and nominations from film festivals around the world, including BAFTA, four nominations and one Emmy Award for outstanding achievement in documentary filmmaking, Film Independent Spirit Awards, Critics Choice Awards, etc. It won the 2016 Doc Impact Award, which is given for "significant and measurable social impact"¹⁴. An 80-page Impact Report¹⁵ has been prepared for the film, tracking its impact, presenting audience research and feedback, inclusion in initiatives, campaigns, and special events of a social, cultural, or educational nature, and assesses the film's influence and the change it has brought about. Some of the changes reflected in the report, to which the film is considered to have made a special contribution, are: the US Congress passing the USA FREEDOM Act in 2015 by a huge majority, marking the first time in over thirty years that both houses of Congress approved a bill that places real restrictions and oversight on the surveillance powers of the National Security Agency; in England, a group of non-governmental organizations formed the "Don't Spy On Us" coalition, including Privacy International, which launched a series of lawsuits in British courts, the European Court of Justice, and the European Court of Human Rights to protect the right to privacy and personal integrity, etc.

The documentary film “**No Other Land**” (Palestine/Norway, 2024) by directors Basel Adra, Yuval Abraham, Rachel Sorel, and Hamdan Balal is a highly emotional and politically charged testimony to the reality in the occupied West Bank. The film follows the destruction of the Palestinian village of Masafar Yatta by the Israeli authorities and the struggle of local residents to defend their

¹⁴ More information here: <https://docimpacthi5.org/films/citizenfour>

¹⁵ The report can be read here: <https://docimpacthi5.org/files/citizenfour.pdf>

homes. At the heart of the story is the friendship and collaboration between Palestinian Basel Adra and Israeli journalist Yuval Abraham—an unexpected partnership that gives the film a deeply human dimension and shows the possibility of empathy across dividing lines.

Its social impact is remarkable — the film has sparked a global public response, prompting debate about occupation, racial inequality, and human suffering. However, "The Only Land" also provokes opposing opinions. Some viewers and commentators describe it as one-sided and politically biased, claiming that it presents the Israeli-Palestinian conflict in an overly emotional way and without sufficient context for the actions of the Israeli state. Others, by contrast, perceive it as a powerful moral document that demands the voices of the oppressed be heard and that gives a human face to a tragedy affecting both sides—often treated formally or even abstractly within its political contexts.

In early June 2025, Basel Adra and Yuval Abraham organized another action in the Masafar Yatta area, inviting a group of international journalists to visit the area and Adra's home, where the film was shot, to report on the total destruction of these places. The reporters and their press vehicles were stopped by masked Israeli army soldiers and forced to turn back. The incident was reported in many international media outlets, accompanied by sharp public reactions and criticism of the Israeli army and government.

This film is as much a purely documentary film, a civil and human protest, as it is an authentic document of the state of a people under occupation in the 21st century. In today's world, this is not a local national, ethnic, or social problem, but an international political and humanitarian problem, as there is already talk of genocide of an entire ethnic community in the Gaza Strip. Sooner or later, an objective assessment will be made not only of what is happening there, but also of the actions or inactions of the international community, individual states, politicians, the military, and other responsible persons. And until that moment comes, whether today or in the distant future, the actual footage and archival home videos included (or not) in this film will remain in the archives of humanity's cultural memory and will be extremely valuable authentic material for researchers from various scientific fields and part of cultural programs expanding our knowledge of each other and of what we do to each other. These are valuable qualities and an indisputable cultural contribution of this film.

In its first year on the big screen, the film was a huge festival success. It received an Oscar for Best Documentary Film in 2025, the Audience Award at the International Documentary Film Festival Amsterdam (IDFA) in 2024, two awards at the Berlinale in the same year - the Panorama Audience Award and the Berlinale Documentary Award, a BAFTA nomination, the European Film Award for Best Documentary, and a nomination for European Film, as well as over 90 other awards and nominations from film festivals around the world. The film is a Norwegian-Palestinian production and is currently being distributed in 24 countries around the world.

The film "*Under the Dome*" (China, 2015), directed by Chai Jing, examines the problem of environmental pollution and air quality in China. The film presents the personal account of director and journalist Chai Jing, who undertakes an investigation into industrial pollution following the diagnosis of a serious health problem affecting a member of her family, which she attributes to the heavily polluted air in the urban environment. The film uses data, graphics, and interviews with experts to demonstrate the toxic effects of coal-fired power plants, industrial enterprises, and polluted rivers on the health of the population and the environment. The film enables the public to understand

the scale of the environmental problem in China.

Despite its success, the film has also received mixed reviews. Some critics argue that the focus on industry may be politically sensitive, and that the data and accusations against certain companies and authorities could be perceived as one-sided or incomplete. Furthermore, due to the sensitivity of the subject matter, the film has been censored or restricted in its distribution in China, sparking a debate about freedom of speech and the role of documentary cinema as a social corrective.

Ultimately, *Under the Dome* is considered a key environmental documentary that combines personal narrative with large-scale data, stimulates debate on sustainable development, and has a real impact on public opinion on environmental issues in China.

The effect of this film on the Chinese audience is remarkable. "The film received at least 200 million views on the internet, not to mention its dissemination through reposting and word of mouth. 200 million views in that time is hard to imagine, especially when we realize that as of June 2014, 632 million Chinese were online. This means that in just over 48 hours, one in every three internet users watched Chai Jing!" (Henchowicz 2015, no page) The response to the online broadcast of the film on all online platforms in China is truly impressive. "Social media was flooded overnight with news about 'Chai Jing's smog investigation'. On Weibo, the Chinese Twitter, the same topic has over 740,000 comments and 330 million views." (Heng 2015, no page).

The film "***Super-Size Me***" (USA, 2004) by director Morgan Spurlock raises the issue of "fast food" and is inspired by the lawsuit filed by the guardians of two overweight underage girls - Ashley Pelman and Jazlyn Bradley v. McDonald's Corporation, who accuse the fast food chain of misleading production and marketing practices that caused obesity in the underage girls who consumed their food (Pelman v. McDonald's Corp., 237 F. Supp. 2d 512 (S.D.N.Y. 2003))¹⁶. The case did not end successfully for the two girls and their parents. Although this case raises valid questions about the boundary between an individual's personal responsibility to inform themselves and take care of themselves and, on the other hand, corporations' commitments to public health, the court concluded that responsibility is individual and related to awareness, education about our own health, behavior, and health culture. The case made headlines and provoked a markedly derisive attitude toward the girls and their families. It is precisely this attitude towards Ashley Pellman and Jazlyn Bradley that fuels the idea of a film experiment by director Morgan Spurlock (who is also the protagonist) and a small film crew. They set out to explore the impact of fast food on human health through a personal experiment by the director, who consumes only food from the McDonald's chain for 30 days. The film demonstrates rapid weight gain, increased cholesterol, changes in mental state and physical capacity, showing specific medical results and research related to eating habits.

The film has sparked heated debate and conflicting opinions, including criticism that the experiment is too extreme and does not realistically represent the average fast food diet, and that the authors sensationalize the dangers, which could lead to a distorted perception of risk. Other analysts note that the focus on McDonald's may overlook the broader social and economic factors that influence eating habits. Either way, *Super Size Me* remains a key documentary for raising public awareness about healthy eating and corporate responsibility, the impact of the food industry on health, stimulates discussions about food culture, and turns a personal experiment into a global activist tool for changing public attitudes.

¹⁶ More about the case here: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp2/237/512/2462869/>

In 2006, at the University of Linköping, under the guidance of Prof. Fredrik Nyström, a lecturer and practicing physician, and with the participation of 18 healthy subjects aged around 20, a scientific experiment inspired by "Super Size Me" was conducted, in which the Sperlock diet was followed, but without the restriction of eating only at one chain or one type of fast food. The results are quite interesting, as they neither confirm nor refute what we see in the film, but rather deepen and seriously expand the scientific information available to date on the topic of healthy eating (Kechagias, Ernersson, Dahlqvist, Lundberg, Lindström, Nystrom 2008).

The film was nominated for an Oscar for Best Feature Film in 2005, as well as an award for Best Director at the Edinburgh International Film Festival in 2004, two nominations and an award for Best Director at the Sundance Film Festival in 2004, and over 10 other awards and nominations. It grossed over \$20.5 million on a budget of \$65,000 and was distributed on all continents.

The last documentary film included in the special selection is *"The Salt of the Earth"* (France/Brazil/Italy, 2014) by directors Wim Wenders and Juliano Ribeiro Salgado. The film traces the life and work of Brazilian photographer Sebastião Salgado, whose photographs document human destiny, social inequalities, poverty, and natural disasters around the world. The film shows both Salgado's significant photographic projects and his personal and professional experiences, including the restoration of deforested areas in Brazil, which turned him into an active environmental and social agent. In real life, the "Earth Institute" created by Sebastião Salgado has begun to develop serious educational activities in the field of restorative ecology. A specialized training center was also established, which works in collaboration with various "international environmental organizations, foundations, and universities," and by the "end of 2012, it had developed 700 educational projects, reaching 65,000 people in the states of Minas Gerais, Espírito Santo, Bahia, and Rio de Janeiro—including farmers, mayors, political leaders, and teachers in high schools with a forestry and agricultural profile" (Dimitrova 2015, no page number). The film itself is also part of this whole journey of change and process of awareness and contribution to the protection and restoration of nature, but also the creation of ethical attitudes related to the value of human life.

The film is multifaceted, allowing viewers to become familiar with documentary photography as a tool for social impact, developing critical thinking about global issues such as poverty, migration, and ecological disasters, and inspiring personal and collective responsibility for the protection of our shared world. The social impact is expressed in raising awareness of social justice and nature conservation, combining art, ecology, and social engagement. The film transcends its existence as a mere visual testimony to the life of an exceptional creator, becoming a powerful instrument for awareness and activism, while its high aesthetic quality intertwines with the gentle warmth of purely human relationships, love, and kindness.

In addition to its Oscar nomination, the documentary film *The Salt of the Earth* won three awards and one nomination at the 2014 Cannes International Film Festival (Un Certain Regard - Special Jury Prize, Prize of the Ecumenical Jury - Special Mention, François Chalais Award - Special Mention and Nominee Un Certain Regard Award), a César Award in 2015 for Best Documentary Film, and over 20 other awards and nominations. It has been distributed in over 20 countries and has grossed nearly \$6 million at the box office¹⁷, with most of the revenue coming from international distribution.

¹⁷ Detailed box office data for the film can be found here: https://www.boxofficemojo.com/title/tt3674140/?ref=bo_rl_ti

The films in the selection fall into four of the thematic and issue areas of the classification (World and Environment, Power and Crime, Economy and Corporate Influence, Biographical Portraits and Personal Stories), presenting both global processes and more specific perspectives and aspects of certain socially significant issues.

Of course, this special selection may be expanded or changed with other films or specific sub-themes not only in the four thematic and problem areas covered, but in this case, the focus of the analyses will be directed towards the selected ten, with a view to focusing on socially engaged art and the criteria and indicators mentioned above.

2. Specificity of documentary films and forms as an educational tool

The last part of this dissertation raises fundamental questions related to the possibility of using informative and artistic films in formal or informal educational processes. Such a practice has been known since the early years of the development of film art in Bulgaria and has the characteristics of educational innovation. Today, more than 100 years later, the good ideas and insights of entrepreneurs, managers, and citizens are a thing of the past, and currently there are no targeted, consistent, and sustained government efforts in this direction, at least in Bulgaria. It is important to note that it is imperative to start creating specialized audiovisual content (documentaries and popular science films and formats) for educational purposes, which can be used appropriately in the learning process not only in STEM centers at schools and universities, but also in the process of additional specializations or thematic training for various social and professional groups. Two main types of documentary films can be used in an educational process: educational and popular science films and formats created for educational purposes, and thematic artistic documentary films.

With regard to the specifics of the first type of films, it is very important to note the need to develop a specialized methodological framework that is adequate to the present day and can be used in structuring the educational content that will be illustrated or built upon through film within the framework of a lesson, lecture, or stage of training. It is very important that this specific audio-visual production be initiated and produced by state institutions or organizations with undisputed authority and capacity, as educational policies are a priority for the state and this is the only way to guarantee high quality and adequacy in terms of content and aesthetics. Moreover, such resources must be created with great care and responsibility, rather than in sporadic campaigns and by random people. Such films should be created in collaboration between filmmakers, specialists in the relevant field, educators, and psychologists.

The concepts for the creation of educational films should be developed very carefully and planned for the long term, so that the teaching material for the relevant stage of education can be covered gradually and the opportunity to create educational content, films, and forms on current topics and issues can be ensured. It is essential to balance and refine both the educational content included in a film and the high quality of the audiovisual interpretation in terms of cinematographic and aesthetic parameters. This is because, in addition to the information (scientific facts, experiments, etc.) that will be presented through this educational tool (film), each film contributes to the development of students' general and visual culture. It is valuable in this educational process to

stimulate imagination and a creative approach to interpreting what has been learned, as well as to cultivate aesthetic taste.

Next, it is important to consider some fundamental, as well as specific, functions of films and audiovisual forms in the context of the time we live in—not only from the perspective of commissioners and production teams, but also from teachers, specialists, and parents. Such fundamental functions may include: raising awareness and informing; education and training; development of systematic, critical, innovative, and creative thinking; shared experiences, socialization, and integration; reflection on personal and civic identity and the cultivation of self-reflective abilities; engagement and social change; and the formation of an adequate understanding of culture, cultural processes, and cultural heritage.

With regard to artistic documentaries (feature-length, medium-length, and short films) that can be used as educational tools, it should be noted that they were not created specifically for educational purposes, but it is extremely important that they be included primarily in formal education (or in the formal learning process). This would have a positive effect in at least three ways - access to art and cultivation of taste (including through films presenting other arts and artists); broadening horizons, perceptions, and knowledge of the world; stimulating social and cultural inclusion and participation, creative and/or civic engagement.

Artistic documentaries can also be used in informal education to support cultural diversity, civic and social engagement, and various causes and initiatives. Socially engaged documentary cinema in particular, presenting different perspectives on current issues and problems, can encourage viewers (schoolchildren, students, etc.) to think critically and form informed opinions or encourage them to take action. Moreover, the growing popularity of films that address political issues can have an impact on the formation of civic culture among young people of different age groups, who are generally less interested in politics, the functioning of institutions, and other similar topics.

In today's information society, where visual culture dominates, documentaries have the potential to be not just a form of art or journalism (publicism), but an active agent of social and/or cultural change or transformation. This is precisely why cinema as a whole easily becomes an effective educational tool, which, through engaging and emotional presentation of various topics and issues, viewpoints, and positions, it helps to deepen understanding and empathy for the realities of life through the stories of people and communities that are significantly different from the everyday experiences of students.

In addition to their artistic and cultural value as works of art, documentary films and forms can, through their educational functions, create a context for understanding complex social issues and provide different perspectives on such topics and problems. With regard to the use of socially engaged documentary cinema for educational purposes, it should be emphasized that such films provide visual and emotional experiences that can enhance interest, engagement, and participation in the learning process. They can contribute to raising awareness and developing civic and social competencies, offer opportunities for debate, analysis, and reflection on social issues and problems, and encourage the active involvement of young people in societal, social, and cultural interactions.

Conclusion

The main focus of this dissertation is on exploring the expansion of the cultural and applied field of film art, and in particular documentary films and forms that fall within the scope of the concepts of socially engaged arts. The aspects of the transformation of documentary cinema and films as an instrument for social change, influencing public processes and attitudes, as well as its potential to be used in the educational process, were outlined.

In line with the main research problem, the main cultural, educational, and social functions of documentary cinema were identified by outlining the interrelationships between documentary films and forms and various socially oriented trends in art from the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century, , supplemented by the definition of main thematic areas and selected film examples, study, comparison and analysis of their cultural influence, value and impact factor not only in the field of film art. The main research hypothesis is confirmed analytically and empirically through the conceptualization of a systematic model (classification) of the leading thematic and problem areas in contemporary documentary cinema in the context of socially engaged art and a specialized selection of contemporary documentary films with a high impact factor and applied potential in the social, cultural, and educational spheres. The study of the processes of transforming a documentary film into a social phenomenon and highlighting the sociocultural and educational functions of problematic documentary cinema create prerequisites and opportunities for the development of interdisciplinary projects and research that connect different creative fields and spheres of life.

The rise of new technologies, the emergence of new ways of distributing informational and non-informational (cultural) content, and changes in consumer habits have a significant impact on the audiovisual industry. And the art of film itself is now in a state of constant and dynamic interaction with alternative virtual worlds and digital distribution channels, combining ideas and causes with communication dynamics and economic needs, and using new media and technologies to reach a global audience. For their part, the new viewers created by the new cultural situation are emerging as active consumers of audiovisual content with a personalized attitude and a desire for easy access. And their new viewing habits and engagement with media and streaming platforms inevitably influence the production and distribution of documentaries and other forms.

Digitization, the availability of high-quality cameras, post-production and special effects equipment and software, the emergence of artificial intelligence, and the development of online and streaming platforms and video-sharing channels are opening up new avenues for independent creators, particularly documentary filmmakers. Netflix, Hulu, Peacock, Disney+, etc. are gradually replacing traditional television channels, especially for young audiences. These platforms now offer their viewers the opportunity to choose from a huge number and variety of films of all genres and forms, as well as to watch "on demand" and without interruptions and commercials. Instagram and TikTok have accustomed young audiences to short forms and mini-series with shorter episodes.

This new situation creates opportunities for independent authors and producers to play an increasingly important role in the audiovisual industry (not just cinema and television), precisely because of technological change. They are gaining the opportunity to create their own projects without the need for large production companies or studios. Many contemporary independent authors and producers are already creating creative collaborations and international networks to increase their opportunities for financing, producing, and distributing their films. These networks allow for the

exchange of ideas and resources, which improves the quality of production and creates new potential for the development of creative projects. What is more, for years there have been opportunities for viewers themselves to support (crowd funding, fundraising) independent authors and film projects that offer a unique perspective on current issues and problems, genre films or hybrid forms that differ from popular commercial productions. Some of the most popular platforms for seeking funding for independent film projects are WhyDonate, Seed&Spark, Indiegogo, Kickstarter, GoGetFunding, and others.

A distinct trend in recent years is that more and more authors and producers are committing to socially responsible positions and striving to create films and audiovisual content that highlight important social, cultural, environmental, and other issues. They use their films as platforms to raise awareness and provoke public reaction, and often change. Documentary cinema is very well represented in this regard, as its very nature makes it an effective tool for provoking public debate.

The present study outlines the significance of documentary films not only as an art form reflecting reality through stories, events, and individuals, but also as an agent of influence capable of shaping public attitudes, catalyzing public debates, and even inspiring legislative initiatives. Through their unique capacity to present real people, phenomena, and circumstances, as well as personal stories and issues, contemporary documentaries not only inform but also provoke viewers to reflection and engagement, to choices and decisions, and, not least, to reconsideration or transformation of perceptions, representations, and understandings of the world and humanity.

Reference to scientific, scientific-applied, and applied contributions

Scientific contributions:

1. A comparative outline of the development of documentary cinema in the context of socially oriented and engaged cultural and creative movements since the second half of the 20th century, and its integration into contemporary concepts and trends in socially engaged art.
2. The construction of an operational model for assessing the impact factor of documentary cinema and films in the context of sociocultural and educational interactions.
3. Formulation of the main characteristics and functions of documentary and popular-science films and formats as educational tools, with a view to their effective application in formal or informal learning processes.

Scientific and applied contributions:

4. Development of a classification of the leading thematic and problem-focused areas in contemporary documentary cinema within the context of socially engaged art, providing an analytical tool for basic orientation within the significant global output of documentary film production. This classification can also be applied to thematic studies within national cinematographies, specific historical periods, or in the examination of movements, trends, genres, and formats.
5. Creation of a specialized selection of contemporary documentary films with a high impact factor and applied potential in the social, cultural, and educational spheres, which can be utilized across a wide range of cultural or educational initiatives and programs.

List of scientific publications

Scientific publications:

1. Ilieva, D. (2025). *Contemporary challenges for independent creators and artists in the field of socially engaged art*, In: Collection "Culture, Media and Cultural Tourism - 5", vol. 2, pp. 38-47, Blagoevgrad 2025
2. Ilieva, D. (2023). *On some missing good practices for supporting efforts for effective inclusive education in Bulgaria*, In: Yearbook of the Department of Philosophy and Political Sciences, issue XIII/2023, pp. 80-99, Blagoevgrad 2025

Participation in scientific forums:

1. Participation in the National Conference "Criticality and Innovation", SWU, Blagoevgrad, 2023
2. Participation in the Student and Doctoral Scientific Session "Culture, Media, and Cultural Tourism" within the framework of the XVI National Student Festival of Arts, South-West University, Blagoevgrad, 2023

Participation in scientific, educational, and artistic-creative projects:

1. Participation in the project "Theatre in the Palm of Your Hand" under the "Mobility - Go&See" Programme for learning and teaching, funded by the EU - workshop held for students from the Free University of Brussels, topic: Basic knowledge of video shooting, History of Bulgarian cinema;
2. Participation in the project "Our Stage" (funded by the Erasmus+ program and the EC) for the implementation of the creative project "Our Stage" in three acts, in three different European cities: Lisbon 2023, Amsterdam 2023, Graz 2024.

Author's creative projects:

1. Solo photo exhibition "Childhood Memories" on the occasion of International Children's Day, Regional History Museum, Blagoevgrad, June 1, 2023
2. Solo photo exhibition "Endless Summer," American University in Bulgaria, Blagoevgrad, 18.09.2023

Bibliography:

References:

1. Lorenz, Edward N., (1993). The Essence of Chaos, Appendix 1 – The Butterfly Effect/Predictability: Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set Off a Tornado in Texas?, pp. 181-184, UCL Press
2. Rees, A.L. (1999). A history of experimental film and video, From the Canonical Avant-Garde to Contemporary British Practice. British Film Institute: London
3. Lacy, S., (1995). Mapping the Terrain: New Genre Public Art. Seattle: Bay Press
4. Grierson, J., (1947). First principles of documentary, in Grierson on documentary, edited and compiled by Forsyth Hardy, Harcourt, Brace and Company: New York
5. Grabias, M. (2013). Songs of Innocence and Experience: Romance in the Cinema of Frank Capra. Cambridge Scholars Publishing: Newcastle
6. Mamber, St., (1974). *Cinema Verite in America: Studies in Uncontrolled Documentary*, The Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England

Online sources:

7. Georgieva, G. D., (2015). The Film Chronicle between "Sudden" Life and the Archive of the Revolution Galina, In: Piron (e-magazine), No. 11, 2015, pp. 1-8; available at: <http://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2015/11/2015-11-ggeorgieva-kinohronikata-mejdu-vnezapnia-jivot-i-arhiva-na-revoljuciata.pdf>
8. Greenberg, K., Avant-Garde and Kitsch, published in Liberal Review magazine, March 31, 2016; Available at: <https://www.librev.com/index.php/scribbles/essays/2953-2016-03-31-20-28-45>, accessed May 2025
9. Dimitrova, G., (2015). The Salt of the Earth, Salgado's Rainforests Grow from the Bodies of the Dying in Africa; In: Operation Cinema, 2015-03-19; available at: <https://operationkino.net/2015/03/%D1%81%D0%BE%D0%BB%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%8E/>, accessed September 2025
10. Ivanova, I. (2023). Kino Magazine. SPECIFICS OF THE PROBLEM OF STYLE IN CINEMA, published September 2023; available at: <https://spisaniekino.com/archive-kino/spisaniekino-septemvri-2023/специфика-на-проблема-за-стила-в-киното.html> accessed March 2025
11. Brody, R., (2014). The Godfather of Cinéma Vérité, July 31, 2014, In: The New Yorker; available at: <https://www.newyorker.com/culture/richard-brody/godfather-cinema-verite>, accessed June 2025
12. Calvario, L., (2016). 'Before the Flood': Leonardo DiCaprio's Climate Change Doc Gets Record 60 Million Views, In: IndieWire, November 16, 2016; available at: <https://www.indiewire.com/features/general/before-the-flood-climate-change-documentary-record-60-million-views-1201747088/>, accessed August 2025
13. Flaherty, Robert; Encyclopædia Britannica; available at: <https://www.britannica.com/biography/Robert-Flaherty#ref261260>, accessed May 2025
14. Kechagias, S., Ernersson, A., Dahlqvist, O., Lundberg, P., Lindström T., Nystrom, F., (2008). Fast-food-based hyper-alimentation can induce rapid and profound elevation of serum alanine aminotransferase in healthy subjects; In: BMJ Journals, Gut, Hepatology, Gut 2008; 57:649–654. doi:10.1136/gut.2007.131797; available at: <https://gut.bmj.com/content/57/5/649>, accessed September 2025
15. Henochowicz, A., (2015). Translation: Why Chai Jing Got the Chop, In: China Digital Times, Mar 4, 2015; available at: <https://chinadigitaltimes.net/2015/03/translation-chai-jing-got-chop/>, accessed August 2025
16. Heng, Sh., (2015) Only In China: Why A Smog Documentary Sends Chinese Stocks Soaring To Trading Limit; In: Forbes Asia, Mar 02, 2015; available at:

<https://www.forbes.com/sites/hengshao/2015/03/02/only-in-china-why-a-smog-documentary-sends-chinese-stocks-soaring-beyond-trading-limit/> , accessed August 2025

17. Pedersen, E., (2015). 'Racing Extinction' Catches 11.5M Viewers For Discovery In Live+3, In: Deadline, December 8, 2015; available at: <https://deadline.com/2015/12/racing-extinction-ratings-discovery-channel-louie-psihoyos-1201659300/#:~:text='Racing%20Extinction'%20Draws%2011.5%20Million%20Viewers%20In%20U.S.%20TV%20Premiere>, accessed August 2025

Other electronic sources:

18. Encyclopædia Britannica, source: <https://www.britannica.com/biography/Robert-Flaherty#ref261260>
19. 2007 Nobel Peace Prize awarded to Vice President Al Gore. Available at: [https://www.dw.com/bg/%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D0%BB%D0%B0%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%B0%D1%82-%D0%B7%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D0%B0%D0%BB-%D0%B3%D0%BE%D1%80-%D0%B2-%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B8%D0%BD/a-2844738;](https://www.dw.com/bg/%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D0%BB%D0%B0%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%B0%D1%82-%D0%B7%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D0%B0%D0%BB-%D0%B3%D0%BE%D1%80-%D0%B2-%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B8%D0%BD/a-2844738; посетено септември 2025) посетено септември 2025
20. Socially Engaged Arts Program, 2023 available at <https://ncf.bg/bg/novini/otvorena-za-kandidatstvane-program-socialno-angajirani-izkustva-2023/372>, accessed March 2025
21. An Inconvenient Truth Awards; available at: https://www.imdb.com/title/tt0497116/awards/?ref =tt_awd; accessed September 2025
22. Citizenfour - Doc Impact Award for 2016, available at: <https://docimpacthi5.org/films/citizenfour>, accessed March 2025
23. Citizenfour - Docimpacthi5 (2016), Impact Report; available at: <https://docimpacthi5.org/files/citizenfour.pdf>, accessed August 2025
24. Pelman v. McDonald's Corp, available at: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp2/237/512/2462869/>, accessed March 2025
25. Thank You for the Rain - Doc Impact Award for 2019, Report available at: <https://docimpacthi5.org/files/thankyoufortherain.pdf>, accessed January 2025
26. The Numbers - ranking of documentary films of all time worldwide; available at: <https://www.the-numbers.com/box-office-records/worldwide/all-movies/genres/documentary>, accessed January 2025
27. The Salt of the Earth, box office information available at: https://www.boxofficemojo.com/title/tt3674140/?ref =bo_rl_ti, accessed September 2025

Filmography:

1. *10 on Ten*, Iran, 2004, director Abbas Kiarostami
2. *20 Days in Mariupol*, Ukraine, 2023, director Mstislav Chernov
3. *All That Breathes*, India, 2022, director Shonak Sen
4. *An Inconvenient Sequel: Truth To Power*, USA, 2017, directors Bonnie Cohen and John Shenk
5. *An Inconvenient Truth*, USA, 2006, director Davis Guggenheim
6. *Arvo Pärt: Robert Wilson – Paradise Lost*, Germany, 2015, director Günter Athlen
7. *Babyn Yar: Context*, Netherlands, Ukraine, 2021, director Sergei Loznitsa
8. *Before the End (Преди края)*, Bulgaria, 2020, director Eldora Traykova
9. *Before the Flood*, USA, 2016, director Fisher Stevens
10. *Bowling for Columbine*, USA, 2002, director Michael Moore
11. *Breaking News (Брейкинг нюз)*, Bulgaria, 2019, director Asen Vladimirov
12. *Call Mr. Smith*, United Kingdom, 1943, directors Stephen Temerson, Francesca Temerson
13. *Citizenfour*, USA/Germany, 2014, director Laura Poitras
14. *Everything Must Fall*, South Africa, 2019, director Rehlad Desai
15. *Fahrenheit 9/11*, USA, 2004, director Michael Moore
16. *Far from Vietnam*, France, (1967), directors Jean-Luc Godard, William Klein, Albin Resnais
17. *Fire at Sea (Fuocoammare)*, Italy, 2016, director Gianfranco Rosi
18. *Five Dedicated to Ozu*, Iran, 2003, director Abbas Kiarostami
19. *Flee*, Denmark/France/Sweden, 2021, director Jonas Pohl Rasmussen
20. *Honeyland*, North Macedonia, 2019, directors Tara Kotevska, Ljubomir Stefanov
21. *How to Survive a Plague*, 2012, USA, director David France
22. *Inside Job*, USA, 2010, director Charles Ferguson
23. *Koyaanisqatsi*, USA, 1982, director Godfrey Reggio
24. *Life on Earth (BBC)* United Kingdom, 1979, directors Richard Brock, Peter Crawford, Adrian Warren, David Attenborough
25. *Me, a Black/Moi, un noir*, France, 1958, director Jean Rouch
26. *Morality is Good (Моралът е добромто)*, Bulgaria, 2022, director Veselin Dimanov
27. *My Octopus Teacher*, South Africa, 2020, directors Pippa Ehrlich, James Reed
28. *Nanook of the North*, USA, France, 1922, director Robert J. Flaherty
29. *Naqoyqatsi*, USA, 2002, director Godfrey Reggio
30. *Night and Fog (Nuit et brouillard)* France, 1956, director Alain Resnais
31. *No Other Land*, Palestine/Norway, 2024, directors Basel Adra, Yuval Abraham, Rachel Sor, Hamdan Balal
32. *Othello (Отело)*, Bulgaria, 2008, director Ivan Mladenov
33. *Powaqqatsi*, USA, 1988, director Godfrey Reggio
34. *Racing Extinction*, USA, 2015, director Louis Psihoyos
35. *Restrepo*, USA, 2010, directors Tim Heddington, Sebastian Junger
36. *Salesman*, USA, 1969, directors Albert Maysles, David Maysles, Charlotte Zwerin
37. *School for Hope (Училище за надежда)*, Bulgaria, 2024, director Yana Alexieva
38. *Science of the Sea (Наука за морето)*, Bulgaria, 2022, directors Stoil Dimitrov, Borasav Kamilov
39. *Searching for Sugar Man*, Sweden/UK, 2012, director Malik Bendjelloul
40. *Silent Heritage (Тихо наследство)*, Bulgaria, 2021, director Petya Nakova

41. *Sofia's Last Ambulance (Последната линейка на София)*, Bulgaria, Germany, Croatia, 2012, director Ilian Metev
42. *State of the Planet* (BBC), UK, 2000, directors John Lynch, Neil Nightingale
43. *Summer of Soul... Or, When the Revolution Could Not Be Televised*, USA, 2021, director Ahmir Thompson (Questlove)
44. *Super Size Me*, USA, 2004, director Morgan Spurlock
45. *Ten*, Iran, 2002, director Abbas Kiarostami
46. *Thank You for the Rain*, Norway, United Kingdom, 2017, director Julia Dar
47. *The Act of Killing*, Denmark, Indonesia, Norway, United Kingdom, 2012, director Joshua Oppenheimer
48. *The Cove*, USA, 2009, director Louie Psihoyos
49. *The Dissident*, USA, 2020, director Bryan Fogel
50. *The Edge of Democracy*, Brazil, UK, 2019, director Petra Costa
51. *The Eye and the Ear*, UK, 1945, directors Stephen Temeron, Franceska Temeron
52. *The Great Hack* USA, UK, 2019, directors Karim Ameer, Jehane Noujaim
53. *The Life of Birds*, UK, 1998, Mike Salisbury
54. *The Private Life of Plants* (BBC), UK, 1995, directors Neil Lucas, Richard Brock, David Attenborough
55. *The Red Chapel*, Denmark, 2009, director Mads Bruegger
56. *The Salt of the Earth*, France, Brazil, Italy, 2014, directors Wim Wenders, Juliano Ribeiro Salgado
57. *The Second Liberation (Второто освобождение)*, Bulgaria, 2021, director Svetoslav Ovcharov
58. *The Silent World* , France, 1956, directors Jacques Cousteau, Louis Malle
59. *Triumph of the Will*, Germany, 1935, director Leni Riefenstahl
60. *Twenty Feet from Stardom*, USA, 2013, director Morgan Neville
61. *Two Men and a Wardrobe (Dwaj ludzie z szafą)*, Poland, 1958, Roman Polanski
62. *Uncle Tony, the Three Fools and the DS (Чичо Тони, тримата глупаци и ДС)*, Bulgaria, 2013, directors Mina Mileva, Vesela Kazakova
63. *Under the Dome*, China, 2015, director Cai Jing
64. *Union*, USA, 2024, directors Steven Meing and Brett Story
65. *Waltz with Bashir*, Israel, Germany, France, 2008, director Ari Folman
66. *Why We Fight*, USA, 1942-1945, director Frank Capra
67. *You Never Had It: An Evening with Bukowski*, Italy, 2016, director Matteo Borgard

Declaration of Originality

Doctoral student: Desislava Ilieva

Department of Television, Theater, and Film Arts
Southwest University "Neofit Rilski", Blagoevgrad

I declare that:

1. This dissertation is my original scientific research and the scientific results achieved are entirely the result of my efforts;
2. All quotations, references, citations, and sources are fully identified as such in the study and are indicated with their author in the text, bibliography, or footnotes;
3. The results and contributions I present in my dissertation are original and have not been borrowed from research and publications in which I have not participated.

Doctoral student: Desislava Ilieva

October 25, 2025

Blagoevgrad